

Л. Юркевич (Причепка).

„Що то за Україна?“

23

Леохід Жркевич (Тричена).

„Що то за Україна?“

ПОПУЛЯРНА ЕТНО-ГЕОГРАФИЧНА БЕСІДА.

Друж. етно. уст. Виг. 1919

Накладом Видавничого Відділу
Подільської Губерніяльної
Народньої Управи.

Ціна 6 карб.

Кам'янець - Подільський
Друк. Подільської Губерніяльної Народньої Управи ч. 1.
1919.

106 10
Леонід Юркевич (Причепа).

„Що то за Україна?“

Популярна
ЕТНО-ГЕОГРАФИЧНА БЕСІДА.

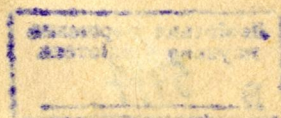
31053

*Львів. ст. д. б.
виг. 1849.*

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
1919.

1 K18 (KJK)

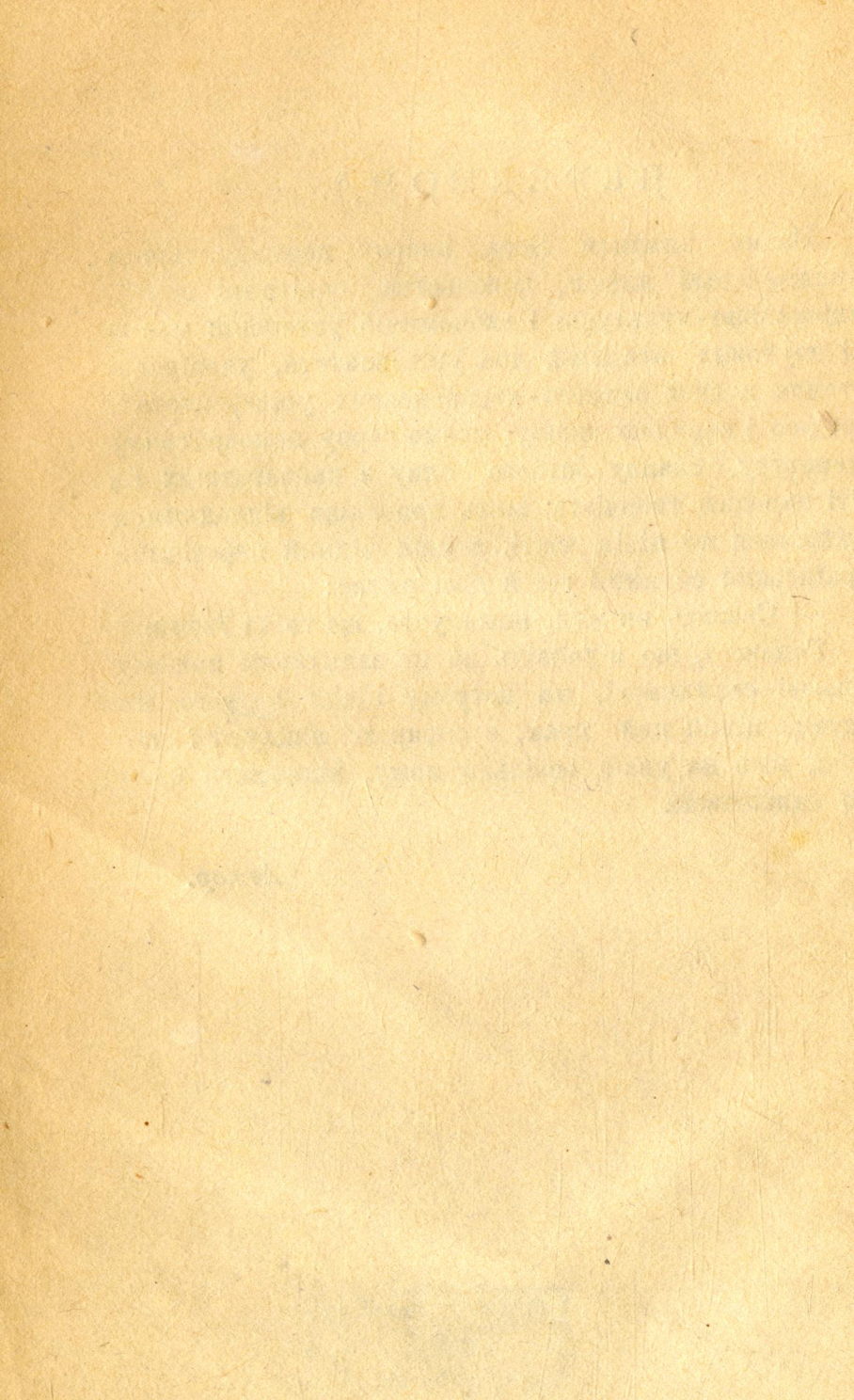
ПРЕДМОВА.

Маємо, хвалити Бога, власну державу, маємо парламентські клуби, посольства, політичні партії, національно-культурні і економічні установи; маємо дві наукових академії, два університети, українські катедри в двох західно-європейських університетах, середню і народню школу; маємо гарну демократичну літературу, славну історію, одну з найбагатших на світі народню творчість; вість про наше відродження розійшлася по цілїм світі, а наш рідний пересічний український селянин ще й досі питає:

— Скажіть ви міні, пожалуста, **що то за Україна?**

Гадаючи, що відповідь на це запитання нашому батькові-селянинові, на котрому і для котрого ми будуємо цілий цей храм, є справою найхутчої потреби, маю на увазі, оскільки можу, відповісти йому цею книжечкою.

Автор.

„Що то за Україна?“

Наша Україна простором своїм, як кажуть, ширша, як довша. Має вона завдовжки, беручи від міста *Стародуба* (на Чернігівщині) до пересипу *Тендера* (на Чорному морі) 700 верстов, а завширшки, беручи від *Перемишля* (в Галичині) до *Кам'янського* (над. р. Донцем), 1200 верстов, коли не лічити Чорномор'ї, або українського Передкавказзя, де, меж іншими народами, також більше або менше густо сидять наші люде, що прийшли сюди після зруйнування Запорожської Січі. Має вона, наша українська земля, форму як-би продовгастого млинця, а в середині його—околиці черкасько-чигиринські. Від Черкас, наприклад, і до Стародуба і до Тендера буде більше-менше по 360 верстов, а до Перемишля та до водоспаду Донця більше-менше по 600 верстов. Отже Черкаси-Чигирин, а певніше старий Суботів, можна б лічити за осередок або, як кажуть, за центральну точку України.

Недурно ж назвисько „Україна“ за козацьких часів преділено було до оцих черкасько-чигиринських околиць найперше, а вже звідсіль воно поширювалося, неначе розлазилося на всі чотири сторони: на північ, на південь, на захід та на схід.

Тепер і Стародуб, і Тендер, і Перемишль, і Кам'янське—Україна, так само як Архангельськ і Орёл, Псков і Челябінськ—Москва, Московщина, хоч ні в Архангельську, ні в Орлі, ні в Пскові, ні в Челябінську міста Москви немає, звичайно, адже місто це стоїть в осередку між тими чотирма пунктами, неначе наш Суботів між нашими чотирма крайніми пунктами, і через це вся земля тая архангельсько-орловсько-псковсько-челябінська зветься Москва, або Московщина. Осередок, значиться, дав ім'я всім найдальшим околицям.

Частина землі надала свого імени цілій землі. Сталося таке і по інших краях. От, приміром, Австрія. Адже власне „Австрією“, горішньою та долішньою зветься тільки одна невеличка частина східно-німецького царства (Естрайха), так би сказати одна чи

дві тільки губернії його, а проте зараз і Трієст, і Сараєв, і Прага і наш Перемишль, хоч там ніякої Австрії немає, зветься спільним іменем—Австрія. Частина царства, значиться, надала свого імени цілому царству.

Через що ж так воно діється, що частина надає свого імени цілому?

Через те, очевидно, що та частина найважливіша в житті державному, політичному, національному; що до неї тягнуться всі інтереси держави, політики, нації, що вона єсть серцем цілої держави, або народу; що без тої частини не було б ні держави ні народу. Коли б не було горішньої та долішньої Австрії, не було б і самої австрійської держави.

Коли б не було Москви, не було б і самої Московщини. Коли б не було України, не було б і того, мовляли ми, продовгастого млинця, не був би він з'єднаний до купи, не мав би спільного однакового імени.

Кожен брат, звичайно, має своє власне ім'я: той Іван, той Степан, той Марко, той Свирид,—а всі мають одне назвище. Так само й тут: один брат зветься Поділля, другий Волинь, третій Холмщина, четвертий Полтавщина, п'ятий Чернігівщина, шостий Харківщина, сьомий Катеринославщина, восьмий Донеччина, дев'ятий Херсонщина, десятий Таврія, одинадцятий Галичина, дванадцятий Буковина, тринадцятий Київщина, чотирнадцятий Угорорусь, п'ятнадцятий Кубань, а назвище всіх цих братів—Україна.

А пішло те призвище від частини нашої землі, що стелеться по-над Дніпром-рікою, а кінчалася колись там, де Черкаси, Чигирин, Суботів.

Отож ж ці місця і єсть осередком України, як вісь у колесі, що від неї однаково рівні шпичі до обіддя. Але головою України єсть старий княжий та святий Київ, а серцем старий королівський європейський Львів. З давніх часів діди-прадіди наші казали: „Коли з Київа, розумної голови, не дадуть поради, замовкне діло назавше“.

У давню давнину наші батьки казали: „Куди Київ, туди й ми“.

А Львів завжди був тим місцем, де билось серце тоді, коли решта членів українського тіла калічилися, нівечилися і замирали: за часів татарщини, за часів упадку української церкви, за часів московщини... Крім Суботова—осередку України, а Київа—

голови України, а Львова—серця України, маємо ще легені України,—це Чернеча гора над Дніпром, коло міста Канева. Там лежить той, через науку котрого кожен українець повинен перепускати всі свої думки, бажання і мрії, як через легені чоловік перепускає повітря, котрим дихає. Там лежить найбільший син України, Тарас Шевченко.

Могили його обполіскує Дніпро „ревучий“, найперша ріка на Вкраїні, що перетинає Україну на дві половини, на правобережжя і лівобережжя.

Це головний нерв України.

Цєю рікою Україна набиралася розуму від Греків, в цій річці вона охрестилася у віру Христову, рікою цєю слави собі добувала у заморських світах, на річці цій відбудувала свою зламану татарами державність, на хвилях її навчалася лицарської одважності, над лоном її виспівала найкращі свої пісні, на цілий світ голосні. Дорога це ріка для кожного українця і по вік святі для нас води її.

Котять вони з нашого Полісся на наші степи, до нашого козацького запорожського Чорного моря, приймаючи до себе, як матінка діточок, силу менших тихих та бурливих вод українських, як-от Прип'ять, Тетерів, Ірпень, Рось, Тясмин, Інгулець та інші—з правобережжя, а Десну, Сулу, Псел, Ворсклу, Орель, Самару та інші—з лівобережжя.

Ці знов приймають до себе менші українські річки, напр., Прип'ять вбирає в себе Ужа, Уборть, Горинь з Случчю, Стира, Стохода, Турію... Тетерів—Гвоздарню Ступник та інші дрібні Ірпень--Стугну... Рось—Соб з Десною... Тясмин—Тикич... Інгулець—Висунь... Десна—Сейм і т. д. І всі ті води, текучі стави й струмки, по-над котрими стоять наші веселі селища, то тихо, то бистро котять до батька-Дніпра, а цей несе їх до козацько-запорозького Чорного моря.

Далі, як на право, так і на лівобережжі, маємо інші, більші чи менші ріки, що так само котять до Чорного або Озівського моря: верхній Дін з Чорною Калитвою і Битюгом, Донець з Осолом, Кальміце, Молошна, Бог з Згаром, Сливодою, Собом, Синюхою, Інгулом, Чичиклією, Кодимою та інш. Дністер з Золотою Липою, Стрипою, Серетом, Збручем, Смотричем, Ушицею, Мурафою, Ягорликом, Свічою, Стрийом, Бистрицею та інш.; Прут з Черемошем та силою дрібних гірських річок, а крім того чи-

мало наших рік і малих струмків течуть і до іншого, північного, Балтійського моря, як от Буг з своїми зарічками. Та немає кращої в нас ріки, як Дніпро—Славути, і над всіма ріками і озерами він у нас пан і господар.

„Ой Дніпре, мій Дніпре,
Широкий та дужий.
Багато ти, батьку,
У море носив
Козацької крови“....

Так співає наша пісня, Тарасом Шевченком написана, а славним музикою українським, Миколою Лисенком, виспівана.

За Херсоном-Олешками наш Дніпро поширюється більш як на десять верстов завширшки, далі еднається з зеленими водами Богу, що надходять з Миколаєва, і вже вкупі котять на захід-сонця до Очакова, а тут, за островом Березанню, вливаються в Чорне море. Навіть навіч видно різку лінію злуки буго-дніпрових вод з морськими: буго-дніпрові води ясні, зеленкуваті, а морські темні, чорні; недурно й море наше козацьке, запорожське—зветься Чорним. Велике це море. Воно так само, як і Україна, ширше як довше: має коло 570 верстов довжини і коло 1100 ширини. Отже, як би площу Чорного моря накласти на Україну, то вона б трохи не накрила її, особливо, як додати до того й площу Озівського моря, що керченською протокою еднається з Чорним морем, неначе великий зарічок його. Глибина Чорного моря також велика, аж страшно подумати: щоб дістати дна на середині Чорного моря, так би сказати в чорноморському осередковому Суботові, то треба впірнути мало не на дві верстви! Ну, по краях, звичайно менше, а все ж мало не чверть верстви. І от по такому широкому та глибокому морю, неначе в себе по подвір'ю, походжали на вутлих човнах-чайках своїх наші діди-прадіди, українські запорожські козаки, пливучи до турка й татарина визволяти наших невільників, повойованих на Україні та завезених турками й татарами в полон до себе, на роботу каторжну.

Не було в них, в дідів-прадідів наших, у тих орлів чорноморських, не було в них ні кораблів, ні парових машин на кораблях, а ні гармат великих: просто вербовий або липовий човен, довжиною на 45 стопів, а вширшки на 10 стопів та такої ж і глибини; човен той навколо обв'язували обвідкою з снопів оче-

рету, щоб не затонув, а з кожного боку по 12 весел. В кожну таку чайку сідало по 50—70 чоловік, на боках чайки по 4—6 маленьких гарматок, а в бочках сухарі, пшоно та інші харчі. На переді чайки отаман з козацькою корогвою і от, таким способом, за день, ніч і день переїзджали ціле Чорне море, аж на той бік, до турецьких городів,—до Царгороду, до Синопу, до Трапезунту, до Самсуну, до Варни, Різи, Кerasунди і т. д. Звичайно, турки й татари старалися не пустити їх в море та ставили свої застави коло Очакова, але діди-прадіди наші перехитряли очаківську варту, тихенько, при темній нічці, посуваючи свої чайки перед самим носом тої варті. Часами їх розбивала страшна буря на морі, але турок рідко коли. Ось як співається в стародавній думі нашої про бурю на Чорнім морі:

„На Чорному морі, на камені біленькому,
Там сидить сокіл ясенький.
Ясенький сокіл жалібно квилить-проквіляє
Та на Чорне море пильно поглядає;
Що на Чорному морі недобре ся починає,
Що на небі усі звізди потьмарило,
Половину місяця в хмари вступило.
А із низу буйний вітер повіває,
А по Чорному морю злосупротивна хвиля вставає,
Судна козацькі на три часті розбиває“...

Так-то немало нашого батька, козака-українця-запорожця, лягло від бурі та битви морської на глибокім дні Чорного моря, де темнота вічна і вода сірчана, що і риба ніяка там не водиться...

Оттаке то наше рідне, українське, козацько-запорожське Чорне море!

Серед наших українських вод, крім моря і рік, маємо ще звичайні і великі стави, або озера, лимани і плавні.

Звичайні стави є майже в кожному українському селі, а як не стави, то плавні, котрі в повіль з водою, а літом лиш з невеличким струмочком посередині, що ж до озер та лиманів, то перші стрічаємо на Поліссі, напр., озеро Тур в Ковельському повіті, а другі на Степовім Низу, напр., лиман Березань, в Одеському повіті, Телігульський (Найзап), Хаджибейський та інші.

А щоб зрозуміти, що то за Полісся або Степовий Низ, то треба пам'ятати, що ціла Україна по природі своїй

неодинакова. [В однім місці України бори та ліси, в другім степи; в однім місці пісок та глина, в другім чорноземля; в однім—гори та пагорки, в другім—рівнина та низина; в однім місці вохко і підсоння холодніше, в другім сухо і підсоння тепліше,—а через все це і люде, і навіть мова трохи неоднакові. От з цього плану, що тут його намальовано, видно, що Україну по природі її можна поділити, загалом кажучи, на три смуги: північну, південну й середню.

Північна смуга, до котрої належить Берестейщина, частина Волині, частина Київщини і частина Чернігівщини, межує найбільше з Білоруссю і має багато ознак цієї лісової, піскуватої і вохкої країни, а через те наш народ здавен називає цей край *Поліссям*.

Південна смуга, до котрої належить Херсонщина, Таврія, Катеринославщина і низова Донеччина, межуючи з одного боку з Румунією, а з другого з Донщиною, то рівний, як стіл, або часами хвилясто-погористий спуск до моря, вкритий безмежними степами, котрі раз-у-раз, вздовж і впоперек перетинаються ложами бувших рік (плавнями) та крутими ярами (балками). Через це наш нарід здавен називає цей край *Низом* та *степом*.

Середина між Поліссям та Низом-Степом, до котрої належить галицько-буковинське передгір'є, частина Волині, Поділля, частина Київщини, частина Чернігівщини, Полтавщина і Харківщина з сусідніми околицями Курщини і Вороніжчини, межуючи найбільш з Польщею і Московщиною,—то дуже широка і також не зовсім однакова смуга, але тим часом коли, приміром, спинимося на якомусь селі або місцевості в Тернопільщині і Вовжанщині,—по-над Серетом та по-над Донцем,—то вони більше будуть одно до одного схожі, ніж до якого-небудь поліського або низового села і місцевости.

До середини пристає й найдальший західний закуток України, що межує найбільше з Угорщиною, але це край і люде особливі: це Українська Верховина, гірський край, а люде—українські гірняки; де-хто каже, що край цей єсть батьківщина українського народу, його джерело звідки він раз-у-раз виливається на схід, загоплюючи собою Середину і Низ.

Таким чином ми поділяємо Україну по її природі на три частини: *Полісся*, *Середину* з *Верховиною* і *Низ*.

А тепер помандруємо з крайнього Полісся на крайній Низ і подивимися, що то за стороненька—наша славна Україна.

Але перш, ніж розпочати ту мандрівку, звернемося до *Верховини*. Тут багато говорити не доведеться, бо щоб пізнати ту красу, треба бачити її, читання про неї мало допоможе, мало додасть до розуміння її. Ось як пише про Верховину наш найкращий теперішній український поет Олесь:

„Країно див! Далека мріє,
Зелена казко серед гір,
Де вітром дух наш вільний віє,
На гори загнаний, як звір;
Де, ніжний, крила простягає
В ночі над тишою осель,
А вранці соколом літає
Або голосить серед скель“...

А ось як співає про верховину другий наш поет:

„Верховино, ти світку наш,
Гей, як у тебе тут мило,
Як ігри вод пливе тут час,—
Свобідно, шумно, весело.

Ой, нема то краю, краю над ту Верховину,

Колиб мені погуляти хоч одну годину.

Тут лях не клав ланцюгом меж,

Німець не станув стопою;

Буйная тут вода-вогонь

З верха на камінь-росою.

Черемоше, Черемоше, бистра твоя вода,

Дівчинонько з Верховини, гарна твоя врода!“..

А ось як пише той самий поет наш Олесь про людей верховинських або гуцулів.

„На храм збіраються гуцули;

Встають до ранньої зорі,

Виймають ремені, кресані, *)

Тобівки **) файні, киптарі ***)

Давно, давно гуцулки встали,

Шумлять, щебечуть говірки...

Як мак червоний, в барвних строях,

*) Брілі.

**) Гарні торбинки з боку.

***) Вишивані кошушки.

І в огальонах ¹⁾, як зірки,
 Як серни, сходять пологливо,
 Мов квіти, в долі з гір ідуть,
 То зникнуть в травах на хвилину,
 То знов під сонцем розцвітуть.
 Іде жартує з ними легінь ²⁾,
 В руці у його топірець ³⁾
 І фист ⁴⁾ на збоченій кресані;
 Співець, музика і стрілець.
 По всій Гуцульщині зеленій
 Гудуть гудки про юнака...
 Ніхто не зможе в танцях, співах
 Перемогти чарівника.
 Хто вміє стільки коломийок ⁵⁾,
 Хто так прикаже до ладу!
 І хто так палко поцілує
 В уста гуцулку молоду!
 З кущів лісничі ⁶⁾ виглядають,
 До себе легіня зовуть...
 То руки з усміхом простягнуть,
 То враз туманом попливуть.
 Вже сонце високо на небі,
 Вже в бубни Черемош ⁷⁾ гуде;
 Цвіте Гуцульщина квітками,
 На храм Гуцульщина іде!
 Безводня, Ільця і Синиця,
 Магорка, Вінча і Пушкар ⁸⁾
 Немов розсипали коралі,
 Що в доли котяться з-під хмар.

Верховина—це частина високих гір Карпатських, укрита лісами, порізана ярами й гірськими долинами, повна бистро-бігу-

-
- 1) В золотих стрічках на чолі.
 2) Молодий парубок.
 3) Деревляна прикрашена сокирка.
 4) Орлині пера.
 5) Гірських пісень.
 6) Лісові русалки.
 7) Річка гірська.
 8) Так зовуться окремі гори.

чих водоспадних рік і зарічків, між котрими найбільше згадується Черемош. Північно-східна частина того краю спадає в Галичину й Буковину, а південно-західна—в Угорщину, до крайніх українських та напів-українських городів—Ужгорода, Мукачева та Сиготу. Отже, половина того краю належала до недавна до австрійського королівства до Галичини, а половина до королівства Угорщини. Це поділяє гірських людей наших, так як би на дві держави, в котрих панують неоднакові порядки й звичаї. Галицьким гірнякам нашим живеться трохи лучче,—майже всі вони свідомі українці,—а угорським гірнякам живеться гірше: угри, або інакше мад'яри, не дають їм українського права, а через це там панує велика неграмотність, темнота і бідність. Велику силу над народом там забрали змад'ярізовані попи і жида, а люде не можуть боронитися, бо їм замкнено уста і заступлено світ чужою незрозумілою мовою, школою і навіть церковною проповіддю.

Та не вважаючи на велику бідність і темноту, ніхто не в силі витруїти з нашого гірняка його українського духу: і до цього часу гуцул остається талановитим до всього гарного, хотепним, вигадливим, співучим, одним словом, як кажуть, найпоетичнішим українцем. Все, що є на Україні красивого, своєрідного, барвистого, меткго, мальовничого,—шукайте серед гуцулів. Разом з тим гуцул найкраще зберіг наші старовинні прадідні перекази про „вісниць“, лісових русалок, або „мавок“, „лісовиків“, „чугайстрів“, „дідів“, „скарбників“,—духів, що стоять на варті скарбу, а все то не єсть нікчемна нісенітниця, а творчість народнього духу, народня поезія. Чоловік, значиться, не тільки сіє й збирає, продає й купує—дбає про свою кишеню і про те, щоб черево було повне, а й прикрашає своє життя чимсь чудесним, надлюдським, і так його упорядкує, що всім людям на диво. Щоб бути таким байкарем, треба мати тонку чутливу душу та освіту або хоч начитаність не аби-яку, але гірняк наш, хоч бідний і темний а найкращій серед теперішніх українців, народ-байкар, мовляли ми, найпоетичніший з українців. Призводить його до того чудесна природа Верховини,—оті гори, лісами повиті, прекрасні долини, вогнено-бистрі ріки й струмені, гірська красуня весна, фарби гірського неба, гірські шуми і тиші...

От з цього видно, що яка природа, такий серед неї і чоловік. Гуцули живуть, так само, як і всі українці, по більшій часті

селами, але дуже розкиданими ген-ген по узгір'ям, промишляють найбільше скотарством, а скотину свою випасають по „полонинах“—так у них зветься більше рівна площа паші в горах. Щороку по весні вони виганяють свої череди вгору, на тії полонині, і пасуть їх там аж до осені, тоді знов зганяють вниз, на села. Коло землі ходять мало, бо неплодуча вона в горах, але зате роблять коло всякого домашнього промислу,—з них дуже добрі майстри в теслярстві, ганчарстві і ткацтві. Досить подивитися на одіж і домашнє начиння гуцула, котре він сам виробляє, щоб побачити, до якої дотепности і краси дійшов наш український гірняк у цім ділі. Тканина одіжі, вишивання її, гаптування, тонкість деревляних виробів, прикрашених різноколіровими дрібнесенькими коралями, малювання на мисках і глечиках—все це таке саме гарне і барвисте, як природа Верховини, і ні одна фабрика так не втне, як вигадлива, мовляли, художня рука гуцула! Так що гуцульські прості селянські вироби можуть бути окрасою вибагливих панських покоїв, і навіть ворожі до „гірського пастуха“ великі мад'ярські та польські пани признають за ним цю художню вдачу і наперебій, за високу ціну, купують гуцульські вироби.

Загалом кажучи, ціла Верховина—то краса несказання! Св'яточним днем або на весіллі, як висиплять верховинці в своїй кольоровій одіжі, то так наче мак цвіте. Гарні, поставні, уродливі зверху, вони так-само чимало мають внутрішнього сердечного добра: всі вони дуже сміливі, дуже щирі, дуже гостинні, а також набожні і zarazом свободолюбиві. Вони кріпко держаться своєї греко-католицької (уніяцької) віри, як і всі майже австрійські українці, але то не заважає їм мати найсвобідніші серед нашого народу звичаї, що панували серед наших дідів-прадідів ще за часів до-християнських, слов'янських часів, коли діди-прадіди наші найбільш шанували захожого чоловіка, чужинця, гостя. Не дурно кажуть, що гостюючи в гуцула, попроси в його що тобі любо та мило,—він все тобі віддасть... Такий-то старовинний, добрий, близький до природи, уродливий та художній народ оті верховинці,—наші українські гірняки.

Хоч невеликий простір тої горної землі посідають вони, а проте вони не скрізь однаковий народ, і мову мають не зовсім однакову. Треба знати, що життя серед високих гір більш розлучає людей, як єднає. От, скажемо, на степах село від села

30 верстов, а в горах, приміром, п'ять. То ті тридцятиверстні села більше між собою сходяться,—і на базарах, і коло церков, і на полі,—як ці п'ятиверстні. А через що? А через-те, що село від села навпростець п'ять або й менше верстов, але дістатися з одного в друге дуже трудно: їхати зовсім не можна, ніякі коні не витягнуть воза на гору, та й дороги таки немає. Хиба вузенька стежка крутиться по узгір'ях та кручах, по пушах та нетрях, а часами й через хистку кладку над бистро-ревучою гірською річкою. А як піде повінь, та знесе кладку, та залле водою кручу чи прибережну долинку, то й зовсім не можна дістатися з одного гірського села до другого, по той бік гори. От через такі причини й буває, що два села—близькі навпростець сусіди, а спільности межи ними ніякої. Одно само-по-собі, а друге само-по-собі. І вдягаються інакше, і інакші звичаї мають і говорять неоднаково. І так часто-густо трапляється на верховині. З цього бачимо, який то чудний і незвичайний для нас край. Такі самі українці, як і всі ми, так само кажуть „світ“, „чоловік“, „хліб“, „річка“, „година“, „дівчина“... а природа, життя, обставини—зовсім інші. Такі-то наші українські гори. І ділять вони цілу Верховину на три засіки: як з міста Перемишля (з того самого, де чимало вояків наших перебувало, беручи та обороняючи перемиську кріпость) подати в ближні до його гори, де міста Сяник, Дукля, Івонич, Криниця, а по той бік угорської границі—міста Свидник і Струнків,—то ця частина Верховини зветься Лемківщина, а верховинці, що тут живуть, звуться лемки; ще ближче до Перемишля, там де міста Лісько, Турка, Старий Самбір, село Сморже (звідки походить дуже розповсюджене на Україні призвище „Смогоржевський“) аж по річку Лімницю,—ця частина Верховини зветься Бойківщина, а верховинці, що тут живуть, звуться бойки; аж решта верховинців—найбільша частина їх, від річки Лімниці до румунів—це вищезгадані нами гуцули. Їхні міста—то Надвірна, Делятин, Косів, Кути, Вижниця, а по той бік угорської границі—Мармарош—Сигіт; а ще Мукачев і Ужгород—також верховинські міста, в межах Угорщини.

Лемки, бойки і гуцули, одні по цей бік угорської границі, другі по той бік,—підмад'ярські вже, значиться, роз'єднані горами і цею границею, трохи неоднакові собою, бо мають трохи інші звичаї життя, одіж і говірку, але всі вони ті самі верховинці, славні українські гірняки, початок нашого народу з західсонця.

Така-то наша українська „країна див, далека мрія, зелена казка серед гір, де вітром дух наш вільний віє на гори загнаний, як звір!“

Краси вповні не розкажеш словами, а тим більше не змїряєш її мірою. Лиш талановитий поет-співець більш-менш малює нам образ її. Через це, оповідаючи про найдаальший західний закуток нашої землі, раз-у-раз покладаємося на поета-співця: такий дивний той закуток і такі незвичайні земляки наші в нім, хоч бідні та убогі.

Але щоб було з краю того, коли-б він був, як кажуть, „сам собі пан“?

Який то скарб духовний для решти України!...

Гуцул дуже любить свою гірну батьківщину і неохоче кидає її, але часами злидні та біда примушують його до того. Останніми часами він, як і решта українського народу, шукає кращої долі за морем, в далекій Америці, єсть і по Середній та Низовій Україні знаки про переселення сюди верховинців за давніх часів. Так, приміром, у Винницькому повіті, на Поділлі, єсть великі садові села, Мізяків, Мізяківської Хуторі, Супрунів та Майдан Супрунівський, де живуть безперечні потомки гуцульських переселенців. Досить глянути на ті мізяківські довгі полотняні сорочки, спущені до колін та підперезані коліровим поясом, на широкі брилі, чорнявий вид... досить почути оте „дъедю“ до батька, подивитися, як далеко, по верховинському, стоїть хата від хати, відділена одна від другої цілим лісом садовини і т. д., щоб вивести з того спорідненість цих людей з гуцулами. Знов на Херсонщині, в повіті Ананьївському, є містечко Валегоцулове, де живуть більше змосковщені молдувани, але треба знати, що на Верховині є і молдуванські (румунські) гуцули, народ дуже подібний по звичаях, вдачі і одежі до наших українських гуцулів, але мова вже молдуванська (румунська). І от в цім Валегоцулові багато знаків, починаючи від назвиська міста, що тут живуть потомки гуцулів.

Так, покінчивши з Верховиною, переходимо до мандрівки вздовж України, від Полісся до моря.

Полісся. Найстарший український край, земля стародавніх „деревян“, з пам'ятками про княгиню Ольгу Премудру та князя Ігоря, з старими українськими княж-городами, Іскорость, Туро в, Чорторийськ, Берестя... Підходить до нього і низовий

лісовий та багnistий край по лівім боці Дніпра, де старий Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, хоч має вже багато чого подібного до Середньої України.

Недавно ще цілий той край був поспіль вкритий стародавніми сосновими лісами, з озерами серед тих лісів та луговими багнами. Тепер багато ліса вирубано, трохи багон висушено, але сипучі піски ті самі що й за Ольги та Ігоря. Ото-ж їдете з станції до якогось села. Недалеко: тільки дві, три українських милі, це-б то двадцять, тридцять верстов. На середньо-українську кінну їзду—дві три години, а на низову-степову їзду, то й півтори вистачить. Але тут, на Поліссі, їдете п'ять, шість годин. Піски... З обох боків дороги двома стінами обійма вас високий гольчастий сосновий ліс, зелений літом і зімою, під колесами шипить пісок, що в йому обіддя і кінські копита ховаються, а на лісових галявах, коли не багните, заросле осокою озеро, то невеличка суха площа з кучами, по коліна чоловікові або й вище, комашні. Вгорі на соснах, стукає довбач (дятел), а навколо свистять очеретянки (маліновки), і свист той задумливо лунає у вохкій тіні бору. І так, ступою, їдете верству, другу, п'яту... Інколи спускаєтесь в невеличкий яр, і тут протікає лісова річечка, мосту немає, їдете просто впоперек водою і, поки пісок мокрий, коні підбіжать. Далі знов ступою, навколо дві стіни лісу, довбач і очеретянки... Стали... Злазите з воза, хочете походити по лісі. Зробили десять кроків від дороги, аж нога грузне в щось м'ягке, а ось з-під ноги порсне водичка. Це болото. Часто-густо ліс росте на м'ягкім болотянім ґрунті. Рубати можна тільки зімою, коли замерзне, бо літом годі під'їхати: коні загрузли. На сухім місці біліє пісок, або червоніє товста устілка з соснових голок, що роками нападали з дерева. Запалить її, то буде горіти, як гас, особливо, коли не примочена росою або дощем: в сосні, як відомо, багато смоли, бо ж і дьоготь ні з чого іншого горить, як із сосни. В цілім лісі, особливо в спеку, панує сильний сосновий смолистий дух, дуже запашний і приємний, а для слабих на груди дуже корисний. Гарно й затишно їхати тим поліським лісом, чоловік наче в колисці, лиш злегка його гойдає на подоріжніх корінцях, але сумно-невесело, коли ліс вирубано; ген-ген, навкруги, біліє пісок, далеко десь чорніється смужка низьких кущів-чагарів молодника та самотна, похила береза над вохким місцем одиноко сумує серед того недоладного

поліського „ступу“. А коні йдуть так само ступою, пісок той самий, що й у лісі, та нема тої краси і затишности. Ось назустріч їде полішук, поліський українець. Часто він русявий, блакитноокий, хоч блакить тая якась більше біла, як блакїтна. Вид також більше блідий. На йому сіра, з свого домотканого сукна свита та з того ж таки сукна й шапка. І свита і шапка мережана, а як кашкет, то з різноколіровими облямівками, більше—з червою, синьою і зеленою,—це пізніша в полішуків мода. Візок дерев'яний, запряжений одною конякою, в дугу; поганяючи її, полішук гукає: „А-гей, чого задумалася, но!“

„Задумалася“, „натомилася“, „куїнь“, „вуїл“, або просто „кунь“, „вул“; „пудмовити“, „пудїхати“, „вельми“, „жяр“, „бажати“, „Ой, коколю (кукілю) муй, коколю“ і т. п.—відміни української мови полішука. Він трохи звертає на „у“, а в іншому його мова та сама, що і в решти українців. Тільки ті полішуки, що межують з Білоруссю, чим-раз більше починають вже „дзекати“: „дзед“, „дзеучина“ і т. д. Так наш український народ на півночі помалу вливається в Білорусь, а ця знов помалу вливається в наше українське народне море. Не диво: так буває на кожному пограниччі слов'янських народів. На пограничній Лемківщині, напр., єсть села, що й не розбереш зразу, чи вони ще українські, чи вже словацькі: одні в других вливаються. Ідете далі тим лісом лугом-Поліссям... Ось хрест на роздорожжі. Хрест—як хрест, але на йому навішано сила всяких полотнинок, неначе фартухів. Що ж це таке? А такі заботони поліського народу, що осталися тут від давньої давнини, ще від часів до-християнських. Це жертва душам померших дідів-прадідів, часами навіть їжу помершим ставлять на могилки, як було це за старих слов'янських часів, коли справлялися на могилах гучні поминки або „тризни“. Звичай цей і досі найбільш задержався в наших лісах. Загалом кажучи, в лісах тих, по тих пушах та затишках, що стоять осторонь від городської та залізнодорожної культури, найбільш зберіглося нашої старовини: наших давніх звичаїв, обрядів, пісень. От заїдьте в якесь закутне сільце нашого Полісся, що далеко від міста і від залізниці, поживте тут довший час і побачите, що тут мало що змінилося в різних звичаях життя від часів найдавніших. Так неначе зараз не 1919 р., а просто 919-ий. Так-то ліси, як і гори, зберігають старовину. Тут так само, як і в горах, повно

лісовиків, русалок, дідьків, відьом, вовкулаків, домовиків і других старовинних забобонів; найкраще зберіглися тут, під захистом лісів, і наші старовинні українські народні обряди,—при родинках, при вінчанні, при похоронах, при зажинках і обжинках, на Свят-вечір, на Великдень (веснянки), на Зелені Свята, на Івана Купайла, на Маковея... Найлучче зберіглося тут і само ім'я України, тільки іменем цим зовуть тут самі ті місця, звідки це ім'я пішло, це б-то луго-степові околиці теперішньої Київщини або середню наддніпрянщину обох боків Дніпра. Свій край називають Поліссям, далі, каже, Волинь, а там вже Україна. Так, принаймні,—в Луцькому і Ковельському повітах, на нижніх Стиру і Стоході.

Поліське село мало подібне до звичайного середньо-українського села. Будується воно в дві лінії хат, одна проти другої, а між тими двома лініями—довга вулиця. За хатою—„хороми“: це клуня, сіновал, стайня, короварня та хліви,—все під одним накриттям, один квадратний будинок, з квадратним подвір'ям посередині, на яке виходять двері того чи іншого засіку. До тих хором можна в'їхати чи зайти тільки через одні ворота, а з трьох інших боків глухі стіни. Стіни кріпкі, бо і хати і хороми ставляться взруб, а будуються ті хороми таким квадратним способом для того, щоб трудніше було заскочити на подвір'я хижому звірові, вовкові, лисиці, дикій свині, бо де незазнього часу цього добра на Поліссі було сила, навіть ведмеді водилися, а звідсіль пішов звичай ставити улії лісових па-сік високо на соснах, щоб ведмідь не дістав. За хоромами йде вівсяна або житня нивка, рідко город, потім луг, на лузі річка, а по тім боці річки ліс або чагарі. Ще й досі по-де-куди попадаються на очі так звані „курні“ хати, що в них нема комина, а дим з печі виходить на хату, а звідсіль в двері або в димар, який спускається на хату з під середньої точки стелі. Під димарем тим вимуровано невеличкий квадратний припічок, неначе столик такий, з долиною посередині, а на тім припічку горить увечері замість лампи, соснова „скалка“, й повсякчасно тліє багаття. Це нагадує нам про дуже старовинне у всіх народів родинне огнище (очаг) і справді переносить нас з 1919 року в 919 й. Такі самі курні хати можна надбати і в верховинців,—це так звані „халупи“, але й на Поліссі і на Верховині таких будівель все меншає та й меншає, і вони змінюються у звичайну

українську хату, з піччу, припічком, комином, полом, лавками, мисником, як скрізь по Україні. В кінці поліського села, під лісом або на пригорку, над ставом, звичайно, церква; коли вона стара, то має стару українську форму, з трьома банями, з окремою дзвіницею, з мережаними хрестами, часами вкрита гонтом; коли нова, то звичайною московською цибулею або шпильом, вкупі з дзвіницею. Коло церкви—полівство, шкілка, панський двір, коршма з крамничкою, а де єсть,—то волость, пошта і т. і. Це головний край села. Коло хати не побачите середньо-українських вишневих садочків, та й самі хати не білі, обмащені глиною, з витенькуваними присьбами та різноколіровими мережками коло вікон, а деревляні, взруб, часами обшальовані дошками, не фарбовані, а через те почорнілі. Поліщук не обсаджує своєї хати садком через те, що в піску культурна рослина не так-то легко приймається, а друге—через те, що йому на Поліссі тіни не бракує,—він більше шукає сонця, а не тіні, котра в такій ціні на низовій, наприкл., Україні. Тай немає того садового заводу на Поліській Україні, не дуже люблять тут коло того ходити, але, звичайно, не без того, щоб десятий-двадцятий не посадив собі садочка. Та в садку тут, особливо в старому й густому, навіть серед літньої спеки,—так буває вохко або, краще сказати, душно-вохко, що так і тягне вас на сонце. Тут країна вохкості і води. Ще сонечко височенько над обрієм, а роса вже, аж травиця під нею гнеться. Так само й пізнім ранком. А як часами літом підуть дощі, темнота від хмар та темнота від лісу—чиста осінь на Івана Купала. Зміни року тут найзвичайніші, ніж де на Україні: три місяці гарячого літа, три місяці дуже гарної, золоті серед лісів, осени; три місяці не тяжкої маловітряної, але снігової зими, та три місяці справді „красної“, з відживанням лісів та широкими повінями рік, весни... Поліські повіні ще ждуть на свого співця-поета. Особливо гарні видовища бувають, коли лісові сплави, по весні, починають поволі сунуться вниз по поліських ріках, здебільшого простуючи на Прип'ять—мати поліських вод, та позасвічують свої вогні на тих сплавах, при темній весняній нічці серед лісів дрімучих. Дуже гарний на Поліссі і ранній Великдень, коли поліщуки, відрізані від своїх церков повинню, перепливають на човнах з свяченим і з сотнями вогнів серед цілого моря розлогих вод...

Що поліщук робить, коло чого працює? Як звичайно на Україні, так і на Поліссі, панують чужинці. Поляки й москалі не панських дворах та фільварках, жида в торгівлі та й в фабричних промислах, а українець-поліщук працює коло своєї піскуватої ниви, на великих поліських сіножатах, на тартаках і смолокурнях, ходить коло великого тут скотарства, сплавляє ліс та вдягає себе і заспокоює свої сільсько-господарські потреби своїм домашнім промислом: ткацтвом, кравецтвом, шапкарством, шевством, бондарством та колодіємством—виробом возів, дуг, саней і другого дерев'яного знаряддя. Загалом кажучи, промисел тут не дуже розвинутий, і край ще чекає на своє культурне оброблення: на правильне лісне господарство, на висушку болота, на боротьбу з сипучими пісками, на поліпшення ґрунту для хліборобства, на поглиблення рік, на покращення лугового господарства і скотарства, котре могло б давати тут найбільші зиски. Найшлося б тут, в багнах поліських, і де-що з мінерального багатства, як напр., залізо, кам'яний вугіль, торф та інше, лиш копнути б, але цілий край ще спить блаженним сном, чекає на будуче та природою своєю, людом своїм і звичаями найбільш в'яже нас з давноминулими днями життя наших далеких дідів-прадідів. Видно тут і знаки недавньої польської, пансько-латинської культури. Ось перед вами злиденне жидівське містечко. Читайте історію України, і ім'я цього містечка знайдете там в оповіданнях про найдавніші часи. Колись це був княж-город, столиця удільного князя. Призвище потомків цих князів іде від назвиська княж-города. Вони довгий час після упадку Київської або Галицько-Волинської держави оставалися русинами-українцями, але потім зпанщилися, стали польськими панами-магнатами. Збудували собі тут крепкий мурований замок, на високім місці, з трьох боків окружений багнами. Мури в тому замку більше сажня завширшки,—на лутці (на подоконнику) можна поставити невеличкій стіл з чотирма стільцями з боків і сидіти, наче в маленькім покоюку. Край замку висока вежа, немов дзвіниця, з вузькими віконцями,—видко з неї далеко по-за ліси й луги. З замку йде мурований підкоп, такий довгий льох, що ним можна вийти десь аж у лісі, по тім боці багна. По-під багно, значиться, йде. Це робилося для того, щоб вивтікати з замку, коли на нього нападають татари чи ворожі наїзди. Тепер ті льохи здебільшого завалилися, або не знати, де вихід з них. В замку повно вели-

кіх і малих світлиць, закутків, закамарків, зі склепінням на стелі. На дахи та піддашки замку за довгі часи вітром нанесло землі, і там тепер росте травиця. Карнизи пообростали мохом і теж травою. В іншому місці, на даху, вигнався кущ бузини... Недалеко від замку, в котрому тепер як не школа, то військова залога або просто руїна,—величезний костюл, також неначе замок, з сажньовими стінами, з вежами-банями, з примурованими до стін костюлу будівлями. Тут живуть священники, а колись тут був „кляштор“, це-б-то монастир римсько-католицький. Може бути, що в цьому злидненому тепер жидівському містечку колись друкувалися славні на всю Україну й Білорусь слов'янські книжки, бо ж годі пригадати собі, скільки разів той „кляштор“ переходив з рук в руки,—від русинів-українців до поляків і від поляків до українців: всяко бувало... В самім містечку, серед торговиці, стоїть старовинний пам'ятник якогось римсько-католицького святого,—св. Яна Непомуцина, св. Петра, Станислава,—або й просто якийсь польсько-литовський воевода басує на коні. Все то поруйнувалося вже, обвітрилося, побилося,—часами святий без руки або воевода без носа...

Крамниці часами містяться в мурованому, поділеному на склепики будинкові, з вежею посередині, а на верщечку вежі колись був годинник... Такі-то пам'ятники нашої старовини на Поліссі, на кожному місці, у всякому старшому місті.

Перебравшись через Дніпро, в Чернигівщину, Полісся відразу губить ці ознаки польсько-латинської культури на Україні, набираючи все більше прикмет сусідства з Московщиною, особливо в північній своїй частині. Немало тут є і пам'яток старої, ще часів княжих, української держави, найбільш кругом старовинного Чернигова, з його храмами, валами й курганами... Вся ця лівобережна частина Полісся, чим далі від Дніпра, все більше та й більше переводиться на край середньо-український: замість довжезних вулиць-сел, з чорними хатами, маєте вже порозкидані так і сяк, потопаючи в садках, білі хати, хоч збудовані ще взруб, але обкидані глиною, обведені присьбами і побілені. Немає вже хоромів. За подвір'ям і садками—городи. Вулиці не одноманітні, мокручені, ширші й вузчі, одна хата на горбочку, друга з долинки виглядає. Тут вже більше як на правобережнім Поліссі ходять коло землі та коло всякого домашнього промислу, а за Черниговом на південь вже немає тих звичайних поліських сплавів, та тар-

таків, та смолокурень. Чим далі до Ніжина, піски й ліси зникають, хіба що мішані,—дубові, грабові, осикові; земля все гущіша й чорніша, і чоловік найбільш оре та сіє, хоч говорить ще й „вул“, і „пудперезатися“ і „киля хати“,—сліді цієї говірки чути мало не до Переяслава. Отже, меж Баришполем, на межі Чернігівщини й Полтавщини, та між ковельським Турійськом, загалом кажучи, є більше спільного в природі та чоловікові, як між Баришполем і середнім правобережним середньо-українським Трипільям,—через те ми лінію поліської чи, певніше, північної України ведемо через Володаву, Ковель, Рівне, Шепетівку, Житомир, Київ, Ніжин, Конотоп, Путивль з більшими чи меншими околицями цієї лінії.

Крім цих міст, в краю цьому можемо назвати ще ось-такі: Пинськ, столиця Полісся, пристань при злучі річки Пини з Прип'яттю. Має великі тартаки, сірникові й тютюнові фабрики, переходні робітні, пивоварні й медоварні. Має 30 тисяч людности.

Там, де Горинь зливається з Прип'яттю, місто Давидгородок. Далі по Прип'яті вниз—місто Турів, за стародавніх часів це був значний княж-город, тепер злиденне містечко. Далі по річці—Мозир, теж стародавнє місто, і містечко Чорнобиль. Знов стародавні Дзвягіль (Новгород-Волинський) і Овруч, Радомишль, Чернігів, рівний віком Києву; так-само старий Ніжин, тепер осередок торгівлі; Борзна, Сосниця і Конотоп, навколо котрої останні поліські багнища на сході; тут колись український гетьман Іван Виговський славно повоював москалів в 1659 році. Крелевець що вславився своїми ярмарками; старий козацький Глухів та Стародуб; Шостка—пороховий завод; Новгород-Сіверський, стародавній княж-город; старовірські-кацапські Клинци з фабриками, і Новомиргород. На крайньому схід-сонці краю місто Путивль, теж старий княж-город, а тепер торговиця хлібом і прядивом. Із залізничних станцій найбільші і найважливіші: Берестя, Ковель, Рівне та Сарни, Шепетівка, Коростень і Бахмач.

Загалом кажучи, залізничну колію Холм-Ковель-Шепетівка, далі лінію Шепетівка-Житомир-Київ, а далі знов залізничну колію Київ-Ворожба можна би вважати, як границю меж Північчю України та Серединою її.

Середина України, починаючись з галицько-буковинського підгір'я, від Розточча, Поділля й Покуття, широкою смугою суне все далі та й далі на східсонця,—через Волинську й Правобе-

режну височину, Наддніпрянську височину, Лівобережну низину й Лівобережну височину,—вливаючись в простори московсько-донські. Тільки південний край Правобережної височини, між Єлисаветом та Кривим Рогом, не можна приділяти до Середньої України, бо то вже земля степова, надморська, полудень України.

Середина України—це єсть той властиво-український край, виспіваний всякими поетами,—нашими й польськими й московськими,—„благодатная Україна“, славнозвісна серед москалів „Малоросія“, де, мовляли вони,—„всьо обільем дишіт, где реки льются чище серебра, где ветерок степной ковила колишіт, в вішньових рощах тонут хутора, где із цвeтов плетють венок Маруса, а старіне поют слeпой Гріцько, і парубкі взбівають пиль весьолою прісядкой“.—Це і єсть, мовляли поляки,—земя кіпйонца мьодем і млекам,—це і єсть та нива, якої гону „від Карпатів аж до Дону“: це середня Україна. Не про Верховину, не про Полісся, не про Низ-Степ (по-польські „Дике Поле“) писалося і говорилося все тєє, вищезгаданє нами, а власне про Середню, як ми кажемо, Україну. Ще й тепер часто-густо несвідомий москаль каже: „Брест, Кобрін... Мелітополь, Бердянск. помілуйте! Какая же ето Украина? Я понимаю—Полтавская губернія, Кіевская, ну пусть Подольская, наконец, Харкоф! Да і в Галиції тот же малоросійскій ландшафт“....

В тих словах москаля не трудно пізнати нашу Середню Україну. А російське временне правительство Керенського, згодившись, врешті, на автономію України, теж мало на думці лиш нашу Середню Україну, правда, без Харківщини. Ми ж до Середньої України приділяємо: Харківщину з її ближніми околицями Курщини й Вороніжчини, Полтавщину, південь Чернігівщини та трохи північної Катеринославщини, Київщину без півночи, Поділля, Волинь без півночи, а також Галичину і Буковину без гір. Скрізь по цім продовгастім краю які ріжницї, такі й однаковости. Це край мішаного лісу, пагорків, лугових низів і найбільш степових ланів на місці знищеної лісовини. Звичайно, і єсть в цім краю закутки, що нагадають і гори, і Полісся, і Низ-Степ,—досить згадати околиці Почаїва і Винниці (гори), черкаські Соснівку й Дахнівку (пісок і сосна), околиці полтавської Гребінки (степовина), околиці харківського Чугуїва (знов пісок і сосна), але, загалом кажучи, це край ланів і лугів. Середнім Дніпром, від Київa до Кременчука, край цей переполовинюється

на дві частини, що зазнали різної історичної долі,—Правобіцька Україна й Лівобіцька Україна. Правий бік Дніпра був довший час під польським пануванням, а лівий бік Дніпра—під московським пануванням; правий бік прийшов до Московщини 125 літ тому назад, а лівий бік—264 роки тому назад, на півтора, значить, століття раніше: тим-то на Лівобіцькій Україні в житті людей, в будівлі, в мові, в думках і бажаннях та зверхньому вигляді більше ознак Московщини, а на Правобіцькій Україні-польщини. Возьмім наших, як кажуть, типових людей з правого й з лівого боку Дніпра. Правобіцький чоловік, напр., який небудь поважний, прив'язаний до старовини церковний титар,—він ще й досіль заховав зверхній вигляд, якого давним давно держалися польські пани-магнати, а за ними й наші українські значні люди: хоч би йому було й коло ста літ, все одно він на велике свято голить бороду; волосся він носить кружечком, підглюючи з лоба, з боків і з потилиці, отже чуприна, що росте з тім'я, рівно напускається скрізь по голові, неначе кругла шапка. Вуса носить довгі, але над губою підрізує. Поверх широких штанів та вишиваної чорною заполиччю (стареча форма) сорочки з чорною стрічкою, вдягає свиту з круглим та широким, лежачим коміром, червономережаним, або облямованим чорним оксамитом, або обшитим чорною биндою,—де яка форма;—свита шиється щільно до стану і підперезується старечим зеленим поясом. Так само й кожух, незвичайно білий, як сніг, коли новий, з широким баранковим коміром. На голові літом бриль, що зветься тут з-польська „капелюх“, а зимою висока чорна, така як у Шевченка, шапка. Загалом кажучи, Шевченко в кожусі і шапці може бути образом такого правобіцького чоловіка. Лівобіцький, знов, чоловік з своєю бородою, в кашкеті, в жупані, що з далека нагадує московську „паддьовку“, в низькій кругловатій шапці зимою, без пояса,—більше подібний на кацапа, ніж такий титар. Зате лівобіцьке жіноче вбрання більше своєрідне, як на правім боці, однакове на цілیم лівім боці, на Слобожанщині (Харківщині), і в правобіцькому подніпров'ї. Це гірсетка-безрукавка, з поспіль вишитими рукавами сорочки, з плахтою-спідницею, стрічками, вінком та намистом. Це вбрання, лічиться за національне жіноче вбрання на цілій Україні, це, а не правобіцьке жіноче вбрання, котре дуже неоднакове: то гірсетка з рукавами та широким оксамитовим

коміром; то коротенька, низче стану, курточка з оксамитовою облямовкою; то коротка й вузька та щільна, до стану, баска; то просто вишивана широка сорочка з намистом та кичкою биндів або молодичою високою кичкою, на котру штучне нав'язується довга кольорова хустка. Старі баби недавно ходили тут в жовтих дірчатих намітках,—в крeпi. Чим далі на захід сонця, зверхній вигляд правобіцького чоловіка все більше та й більше відходить від лівобіцького, а що в Галичині і Буковині, то тут, що повіт, то й своя форма, дуже вигадлива, своєрідна, барвиста, котра, врешті, впадає в дивовижну гуцульщину, з її киптарами, тобівками, кресанями, рімними цяцькованими поясами, фистами, топірцями, огальонами і т. д., з голеними бородами, довгим волоссям, верхом на прикрашеному коні, чоловіки й жінки, з люлками в зубах.

В думках і бажаннях своїх, в середині, значиться, мовляли психологічно,—правобіцький чоловік більше делікатний, привітний та культурний. Розказуючи, напр., про своє господарство, правобіцький чоловік каже—„купив собі, вибачайте, свинку...“. Коли звертається до вас, то не каже „слухайте“, або „гей, чуєте“, як то часто робить чоловік лівобіцький, а каже з-польська: „прошу вас“. Як не дочує, то не каже „га“, а чемно занитує: „Що прошу“? Ніколи не каже—„батько казав“, „мати поїхала“, а з поважанням: „батько сказали, мати поїхали“. А в Галичині, то навіть каже—„чи пан суть вдома“? Так неначе б пан був не один, а багато: суть... Правобіцький чоловік більше набожний, як лівобіцький, особливо там, де довший час була унія: більше, як лівобіцький, в'яже своє життя з церквою, кохається в службах Божих, більше поважає попів, любить ходити „на відпусти“ (на прощу), не відокремлюється від іновірних, на Різдво, напр., вийшовши з церкви, та пообідавши, йде до костьола „Ізусика цілувати“ та колядувати вкупі з людьми „польської віри“. Не любить, напр., жидів, але зверха поводитьсь чемно, і має око „на бідного жидка“, котрому зробить вигоду дешевше, як багатшому християнинові. Українська інтелігенція, що вийшла з правобіцького народу, а найбільш з дяківських та попівських родин, більше прихильна до польскости, а через польськість до всякої зверхньої європейскости, у всякім разі не має такого недовір'я „до німця“, до Європи, до європейських форм і звичаїв, як то можна зустріти серед людей лівобіцьких, котрих в такій справі

більше опанував московський дух, нетерплячий до всього, що „не наше рускоє, православное“. Через це правобіцький чоловік-інтелігент, коли він політик, то вже завзято держиться проти Московщини і скоріше піде на згоду з Польщею, як з Москвою, тоді як лівобіцький скоріше потягнув би до Москви. Правобіцький у всяких своїх справах більше іде до Київа, до Львова, до Варшави, лівобіцький до Харкова, а це місто дуже помосковлене. Харківський край, що інакше зветься „Слобожанщина“, ще давніше під Москвою, як лівобіцька Україна, через те тут ще більше ознак московських; крім того, „Слобожанщина“ з трьох боків межує з московщиною та московською донщиною і так як би вливається в Московщину, а Московщина в Слобожанщину, от чому тут московський вплив найсильніший, як де на Україні. Слобожанщина і Галичина це найпротивніші між собою кінці Середньої України,—для різкої ясности можна би сказати, що галицький чоловік єсть як би полуполяк, а слобожанський чоловік єсть як би полумоскаль; галицький чоловік найбільше зрозумілий з нашого народу для європейця, а слобожанський чоловік найбільш зрозумілий з нашого народу для східного москаля. Тим часом і Львів і Харків—це наші старовинні українські міста, збудовані дідами-прадідами нашими, та опановані потім чужинцями, але й до цього часу крайні, протилежні осередки нашого народу і нашої культури на Середній Україні. Дарма, що на Слобожанщині каже „тривай“, а в Галичині—„зачекай“, на Слобожанщині „вп'ять“, а в Галичині „знова“, на Слобожанщині „ходить“, а в Галичині „ходить“, на Слобожанщині „битиму“, а в Галичині „буду бив“; „знімати шапку“ і „здімати шапку“; „кашкет“ і „картуз“; „хай“ і „най“; „хазяїн“ і „господар“; „місто“ і „город“; „сірники“ і „шпички“; „ми їхали“ і „їхали йсьмо“; „ви зробили“ і „зробили-йсьте“; „я поклав“ і „поклав'єм“ „додому“ і „домів“; „дорогою“ і „дорогов“; „цей“ і „сей“; „дай міні“ і „дай ми“; „я зустрів його“ і „здибав'єм-го“; „гарний“ і „файний“; „це пусте, дрібниця, дарма...“ і „се фрашки“; „Господь Бог“ і „Пан Біг“ і т. д. Це правда, що багато неоднаковостей є в мові людей Середньої України, але які б не були ті неоднаковости, та все ж таки то одна й та сама українська мова, що вийшла з одного пня, бо й речення гуцула й речення вовчанського слобожанина не можуть бути приділені ні до московської мови, ні до польської, ні до румун-

ської, ні до мадярської, і ні москаль, ні поляк, ні румун, ні ма-
дьяр не признають по щирости ту мову за свою. Москаль назве
її малоруською, значиться, тільки трохи руською; поляк назве її ру-
синською; румун—ще якось, мад'яр ще якось або, з-німецька,
назве її „ругеніше шпрах“. Бо все то єдина українська мова
від Верховини до Слобожанщини. А щоб зрозуміти ці неоднако-
вості її та погодити їх, треба знати, що таке діалекти або го-
вірки. Чи ж думаєте, що всі москалі, або поляки, або румуни,
або назіть німці говорять однаковісенько? Де там! Москаль з
Орла а москаль з Новгорода говорять дуже неоднаково. Поляк
з України а поляк з Варшави—знов говорять неоднаково: один,
каже „мліко“, другий „млеко“; один каже „кунь“, другий „конь“;
один—„співаць“, „другий „спеваць“ і т. д. Румун з Мол-
дави і румун з Басарабії знов говорять неоднаково; той трохи
іншою говіркою, а той іншою. Так само й Україна має свої го-
вірки або діалекти.

Північна Україна має свій діалект, приміри котрого ми вже
показували. Цей діалект зветься північним або поліським. Се-
редня Україна має аж три діалекти: дніпрянський, західний і
гірський, а гірський—своєю дорогою—має три говірки,—лем-
ківську, бойківську і гуцульську. Південна Україна, як край но-
вий, не має свого діалекту і говорить найбільше дніпрянським
діалектом, домішуючи виразів західного діалекту, а найбільше
слів московських. Крім того, має трохи своїх слів, котрі нігде на
Україні не говоряться, тільки на степовім Низу, напр., „фургон“,
„гарман“, „вагани“, „купляти“, „ловкий“, „тіко“, „балка“, „пи-
ляка“ та інше.

Отож, маємо на Україні чотири діалекти: дніпрянський,
котрим пишуться всі українські книжки; західний, котрим пи-
шуться де-які галицькі книжки; поліський і гірський з трьома
говірками.

Дніпрянським діалектом говорить найбільша частина Ук-
раїнського народу: київсько-полтавське подніпров'я з далекими
правобережними і лівобережними його околицями, з Слобожан-
щиною, Донеччиною, Катеринославщиною, Таврією і Херсонщиною
та навіть Кубанщиною; західним діалектом говорить Поділля, ви-
сока Волинь, Галичина й части Буковини; гірським діалектом го-
ворять наші верховинці, а поліським—північна Україна.

Найлуччою мовою лічитьсѧ діалект дніпрянський, бо найбільше людей наших говорить ним, і мовою цєю написані всі найкращі українські книжки, Шевченко писав по дніпрянському. Кращі наші галицькі письменники теж стараються писати по дніпрянському. І книжка ця, що ви її ось зараз читаете, також написана по дніпрянському, хоч складач цієї книжки народився в околицях західного діалекту.

Значитьсѧ, на Середній Україні наші люди говорять дніпрянським і західним діалектом, а крім того домішують московщини,—ось через що на противних кінцях її, в Слобожанщині і в Галичині, мова має де-які неоднаковости.

Єсть неоднаковости і в будівлі, особливо—міст, містечок і церковів. На правобіцькій Україні, чим далі на захід, місто й містечко все більше та й більше набирає собі польського, європейського, такого самого, як в сусідній Австрії, вигляду. На лівобіцькій Україні, чим далі на схід, місто і містечко все більше та й більше набирає собі московського, такого самого як в сусідній Московщині, вигляду. Для прикладу возьмім, скажемо, місто Заслав на Волині і місто Чугуїв на Харківщині.

Заслав розташувався і вздовж і впоперек, так і сѧк, з більшими й меншими вулицями, з майданами й торговицями; з каменицями та низенькими стріхами, вузкими плотами й штахетами, з-по-за котрих преться на вулицю зелене віття садочків; хати таки й сѧки, крамниці—де попало, ріжнобанні церкви, неодмінний величний костьол з мурами, якийсь старезний будинок,—кажуть, що князь Володимир Великий замкнув був сюди свою дружину Рогніду,—на вуличках—швидкий рух, чому дуже спричиняється торговельне жидівство, кругом лунає чотирі мови,—українська, польська, московська, й жидівська... По-за торговим осередком міста, з брудом і курявою, чим далі до краю його, починається справжнє українське село—це передмістя або просто міщанська частина міста; ось і міщанська, зовсім сільська церква або цвинтарна церква, далі знов село, а на від'їзді—коловорот і вітряки на царині.

Зовсім інший Чугуїв. Широка вулиця. Праворуч і ліворуч—дімки, один проти другого, який один, такий і другий. Колодімків, з боку—ганок зі сходами, а поруч—високі ворота з дашком. Високі паркани, що заступають собою все, що діється на подвір'ї; коло вікон—надвірні віконниці з залізними штабами. Садок не

лізе на вулицю, замість його віття, на вулицю дивляться вікна домів. Торговиця в одному якомусь місці, з московським „гостіним рядом“, зі всіма тими „лабазами“ й „харчевнями“, в торгівлі панує московська мова та величання „по батюшке“. Церкви—на московський скарбовий (казенний) зразок, з тою самою, що і в сусідньому Курську, сторожкою, і справляється тут не побожний нарафіянин братчик, а найнятий сторож: взавтра наймуть до „лабазу“—і там він буде той самий найнятий сторож. Дуже значну неоднаковість на правобіцькій і лівобіцькій Україні становлять собою церкви—найважливіший предмет українського будівництва.

Стара українська церква будувалась так: чотирокутня продовгаста коробка, звузяна трохи вгорі, де маєте піддашок; з того піддашку іде до гори ще менша коробка, і знов піддашок; звідсіль іде до гори ще менша коробка, і знов піддашок або баня вже, але вигнута вона не цибулею, як московська, а дзвоном або старо-княжою шапкою-шоломом; на вершечку тої мудро гнутої бані—маленька банька, а з неї йде густо мережаний хрест. З коробок, між піддашками, маленькі віконця чорніються. Злучіть до-купи три таких „коробкуватих“ будівлі, середня будівля вища, а бокові, задня й передня, рівномірно низчі, і от маєте зразок звичайної сільської української трохбанної церковці. Коли додасте до середньої будівлі ще дві бокові, зліва й зправа, тої ж високости, що й задня й передня,—то вже маєте українську п'ятибанну церкву.

Коли поставите поруч три трохбанні церкви, злучивши їх до купи, маєте українську дев'ятибанну церкву.

І т д.

Зразки таких церковів маєте у Київі: Лавра, св. Софія, св. Михайло, Братство на Подолі, Собор Мазепи та інші; найповніше виглядає самарський собор (в місті Новомосковському, на Катеринославщині), бувший запорожський.

На правобіцькій Україні, чим далі на захід, цих старих українських церковів залишилося більше, на лівобіцькій Україні також вони є, але чим далі на схід, вони цілком зникають, і по селах пишаються звичайні незграбні скарбові московські церкви, такі самі як у сусідній Московщині.

Навколо старої української, звичайно, трохбанної церкви прироблено таку повітку чи піддашша, що зветься „опасанням“. Це такий ніби критий цвинтарок або коридор чи круговий га-

нок, часами з лавками, де люде відпочивають між службами Божиими, а як у церкві повно народу, то кому не стане місця, тут стоїть. Опасання ці тепер переводяться; тим часом, як на зразок такої української церкви з опасанням, можемо показати на церкву в с. Кривині, коло славного міста Острога, на Волині. Дзвіниці найбільш будувалися окремо від церкви, часами на брамі на цвинтару, як по церквах київських, а при тому дзвіниця повинна була бути вищою, як церква. Двері і вікна по українських церквах будувалися на шестеро кутків, два внизу, два вгорі, а над горою два тупих кутки, і вікна ніколи не різалися низько, як в церквах московської будівлі, що чоловік може шапку на вікно покласти, а конче завсїгди вгорі.

Звичайна селянська хата на Середній Україні скрізь більше менше однакова. Найперше—вона біла. Чи з глини вивалькована, чи деревляна на стовпах, чи взруб, чи з хворостяного плоту, але конче обкидана глиною, рівно витенькувана і побілена. Над стінами великий солом'яний дах, що покотисто спускається зі всіх чотирьох боків, а кінчається штучно підрізаною стріхою. Ребра дахівки дуже майстерно вив'язуються околотами, так неначе східцями, а часами, особливо в Галичині, то й ціла покривля так пов'язана. Комин мурований або хворостяний, витенькуваний, покритий дашком, так що дим йде зправа і зліва з під того дашка. Кругом хати—призба, це неначе низька та широка підмуровка, щоб зручно було сісти. Вікна більше на чотирі шибки, але єсть і на шість. Як зайти до хати, то найперше маєте сіни з драбиною на горище. Просто—двері до хатньої комірчини, а праворуч і ліворуч—до кімнати, котрих найбільше буває по одній з обох боків сіней. Часами, правда, замість комірчини, буває маленька кімната, до котрої йдеться з великої кімнати, по за грубу, а зветься та кімната—ванькир. У великих кімнатах або, як говориться просто, в хатах, як увіходити, то з лівого боку маєте велику піч з витенькуваним припічком і часами лежанкою. Коли в господаря дві хаті, чорна і світлиця, то в останній, замість печи, на тм самім міст, груба. Між пічку або грубою і стіною—поміст з дошок для спання, що зветься „пїл“ або просто велике лжю. Чи пїл чи ліжко—вкриті ряднами, плахтами, килимами, часами великий барвистий килим висить на стіні, вздовш ліжка, а на ліжку, в головах, гора подушок більших, далі менших, ще менших—аж мало не під саму

стелю. Тут, до речи сказати, звичайно, не знайдете ніякої ліжкової нечисті, як, приміром, на Московщині або й на Поліссі інколи, до чого дуже спричиняються немащені з шкалубинами стіни. Від ліжка йде лавка, вздовш по-під стіни до правого кутка хати, повного образів вгорі, а звідсіль знов вздовш по-під стіну до мисника. Між лавками, часами теж вкритими килимом, в правім кутку—стіл з хлібом-сіллю. В інших господарів знайдете й стільці, табуретки й крісла. Мисник стоїть коло дверей, напроти печі, це такі полиці для складання домового начиння, часами, замість мисника, стоїть проста шафа з скляними дверцятами: буфет чи, як кажуть з-польська, креденс. Звертає на себе увагу в звичайній середньо-українській хаті дерев'яний пофарбований коричнево-сволок під стелею, часами з вирізаними на ній різними написами. Піч або груба дуже часто бувають барвисто розмальовані; коло вікон, як з надвору так і з середини, теж мальовничі прикраси, лавки бувають фарбовані і т. д.

Так виглядає звичайна селянська хата на всім просторі Середньої України, однаково, чи в Галичині чи в Слобожанщині.

Коло хати подвір'я з будинками: з льохом, стайнею, вогонню, коморою, оборою для худоби, хлівом для свиней та сажом для годівлі кабанів; за подвір'ям—тік з клунею та стиртами; по-за хатою садок з вишень, черешень, яблунь та грушок, з муравою під деревами та вузькими стежечками; в глибині садочку, часами, пасіка. Ціле це обійстя, садиба, ґрунт обгороджено або хворостяним плетом з солом'яною стріхою, або частоколом, або парканом, або земляним валком з колючими кущами, принаймні від дороги. Купа таких садиб складають українське село, а така сама садиба серед поля, часами з ставком, тополями та вітряками, звється хутором. Отже, на Середній Україні люди живуть або селами або хуторами; містечко дебільшого те саме село, тільки з торговицею та жидівською посілістю; що-ж до великих міст, то хоч їх і досить єсть, але, загалом беручи, вони тут, як крапля в морі сел і хуторів. Село від села тут буває за верству, три, п'ять, найбільше за десять-дванадцять. Містечко від містечка—за десять, п'ятнадцять верстов. Повітове місто одно від другого, в середнім, за верстов тридцять-сорок. Великі міста дуже віддалені одно від другого: треба їхати залізницею. По оповіданнях наших письменників, ось як має виглядати краще село Се-

редньої України. Вершина річки, що спадає у Чорне море. Неширока і мілкопіскувата, вона тихо хвилює вздовж сочистого луку. Лівий беріг, як завжди, низький і рівний, а правий вигадливо погористий: ось поволі сповзаючий до річки, а ось раптом крутий, камінно-скалистий. По скельках та погорках мішаний ліс. Дуб, граб, осика, клен, береза, а інколи, неначе якимсь чудом занесені сюди, соснина й ялина. Ліс панський, а через те не тільки рубати, а й їздити та ходити ним не можна без дозволу. Це печені-кохані гаї вельможних магнатів, предмет їх милування та піклування ревного.

На широкій галяві тих заповідних лісів, по кручах і пагорках, без ладу неначе лінивою рукою, скрізь розкидано біленькі хатки. Вінки кучерявих садків оточують будівлі. Стрічки хворостяних плотів вздовж і навкоси в'ються по погористому селі. І хати, і садки, і верби над річкою, і кущі колючої огорожи—все сплелось в одну веселу гушавину, без плану й рахунку, що від річки чіпляється все в гору та вгору.

Понад зеленою купою села, десь у лівім кутку його, вигналася і широким наметом розпросторилася стара осокорина. Видна з далека, споконвічна, посаджена рукою далеких прадідів села, вона пишно панує тут над усім. Височиною і розмірами своїми з нею не порівнюються навіть князі сільських будівель,—струнка, трьохбанна корабель-церковця і груда сірих мурів стародавнього костелу. Червона дахівка привітного, неначе з усмішкою ласковою, дімка виглядає з-під розлогого намету осокорини, як з-під парасоля. Але старий велетень стоїть хмуро і спокійно. Лиш інколи зашелестить його стомиліонове біло-зелене листя, поціловане тихесеньким з-над річки вітерцем.

В другім кутку села, неначе на злість самотній осокорині і призітному червоному дімкові, спускається хвилями до річки велич густого старовинного гаю, з-межи кучерів котрого плавко женеться до блакитного неба білосніжний палац магнатів. Чотирьохкутня вежа палацу, з вузькими чорніючими віконцями, з вінком черногузового гнізда на вершечку, неначе високий орел, буває по-над околицею. Ті вузькі, продовгасті очі-вікна та одноногі черногузи дивляться згори вниз,—на річку, на село, на жовто-горячі від сонця хрести обох храмів, на засоромлену осокорину. Вона вже не велетень... А ген-ген на схід, до послуг вежи, найвищої пані лісів і ланів, розлягається періста рівнина лівого боку річки.

відрубки прибережних лугів, неначе солодкі пірники, посипані ріжноколіровими цукровими мачками; за лугами м'ягка піскувата дорога, широка, осаджена островерхими тополями, пахучими липами та гольчастими ялинками; за дорогою—простір ланів, порізаний польовими ровами і стежками доріжками, з високою могилою посередині, як раз напроти вежі; далі знов ліс, а коло нього, ген-ген в низькій далечині, по самім обрію, димок цукроварні або під'їздного до неї поїзду...“.

Так виглядає краще по своїй природі село на Середній Україні, але на Правобіцькій. На Лівобіцькій воно рівніше менше вигадливе, без костелів, магнацьких палаців, заповідних лісів (сервітутів) та прикрашених панськими заходами шляхів. Зате на першому місті тут стоїть самотній серед степовини, поетичний український хутір, як співається в пісні—„хатка, сіножатка, і ставок, і млинок, і вишневий садок“.

Що-до старовинних народніх українських звичаїв, то вони, хоч менше, як на Поліссі та на Верховині, а все-ж таки заховалися по цілій Середній Україні, проте більше на Правобіцькій, як на Лівобіцькій. Причина цього в тому, що Лівобіцька частина Середньої України була довше під московським пануванням, як Правобіцька. На правім боці панували Поляки. Тяжко визискуючи український народ на панщині, себ-то, як кажуть, матер'яльно, вони зовсім не цікавилися духовним життям народу і нічого тут не зачіпали та нічого й не додавали: а справляєш Купайла—справляй; водиш Володаря—води; колядуєш на Різдво—колядуй; б'єш труною з мерцем тричі об поріг—бий; виспіваєш на весіллі, перепиваєш, вивертаєш кожуха... роби, що хоч, аби пильнував панщини. Інше діло під московським пануванням. Тут москалі всіми силами намагалися, щоб наш український народ переробити на москаля, щоб, як кажуть, всі були на один копит шиті, щоб рано чи пізно не було ніякої неоднаковости між Полтавою і Тулою, між Харковом та Орлом. Через те тут всі, від Царя Петра до останнього урядника, тільки й дбали про те, як би то вивітрить з українського народу все те, чим він відрізняється від народу московського. Отож через це начальственне вивітрювання і збіднів наш народ на Лівім боці на ті скарби свої духовні, на свої стародавні народні звичаї, котрі, самі собою, в більшій мірі залишилися на Правім боці, ос бливо ж в

Галичині й на Буковині. Не будемо говорити про це, згадаємо тільки про нашу славну на цілий світ українську народню пісню.

Вчені народознавці кажуть, що наша народня українська пісня в цілм світі стоїть на другому місці; на першому, ніби, стоїть сербська народня пісня. Хто тільки не писав, хто лиш не вихваляв української народньої пісні. І слова прегарні, і на голос вона чудесна. Найзавзятіші вороги українства залюбки співають нашої пісні. В пісні цій і історія нашого народу (думи кобзарські), і життя його від родин до могили (весільні пісні, веснянки, петрівчані, або купальські, зажинки, обжинки, коляди, щедрівки), і пишна природа нашого краю, і кохання; і шукання правди Божої у світі.

З пісні цієї наші і чужі музичні майстри чи, як кажуть, композитори витворюють зразки найсолодшої музики, що найкращий і найбільш тямущий на всьому гарному світовий чоловік заслухається,—от яка українська народня пісня! А проте народ відстає від неї, поволі кидає її, охотніше співає московські пісні. Возьмім, для приміру, першу, яка попадеться, українську народню пісню, може ще навіть ніде не записану, і порівняймо з тим, що, за Москалями, виспіває тепер наш народ. Ось така, приміром, рекрутська пісня:

„Ой, за лісом, за темнесеньким,
За Дунайом, за бистресеньким,
Туди була та доріженька,
Не широка, тільки вбитая,
Слізеньками та политая.
Туди ішов царя білого набір,
Попереду молодий офіцер
На конику проїжджається
Та у папір удивляється.
А в папері тм написано,
Написано намальовано:
Нам трьом браттям не даровано.
Ой, найстарший zostавляється,
Середущий викупляється,
А найменший вибирається.
Ой, найменший вибирається,
З батьком, з ненькою прощається,
Прощай, прощай, ти мій батеньку,
Ще й рідная моя матінка.
Десь я в тебе не дитина була,
Що ти мене та до війська віддала.

Ой, синочку мій, неединчику,
 Маєш перстень на мизинчику,
 Віддай його барабанщиківі,
 Щоб пізенько барабан вибивав,
 Щоб пізенько на ученне пробуджав“.

Або ось пісня кохання, може теж ще не записана:

„Іду я в дорогу, оставайсь щаслива.
 Будь міні, дівчино, будь міні змислива.
 Я в дорогу виїзжаю, на серденьку тугу маю, дівку покидаю.
 Іду я з дороги, жену коней прудко,
 Дай же мені Боже, до дівчини хутко.
 До дівчини до моєї, до розмови до любої назад повернутись.
 Ой, приїхав додомоньку, до нового двору,
 Вийди-но, дівчино,—з тобою поговорю.
 Кличу, кличу—не виходить, добре знаю—мною гордить
 дівка заручена“...

А ось стареча пісня:

„Вже молодість минула, старість наступила,
 Старість чоловіка до землі прихилила,
 Ой, ви, роскоші мої, ой де ж ви ся то подіпи?
 Чи в огні згоріли, чи із димом пійшли,
 Чи в Дунай ся втопили?
 Як у Дунай ся втопили, то приплиньте к беріжечку,
 А як у вогні згоріли або з димом пішли,
 Горенько ж мому сердечку“.

І от замість цих пісень, складених нашим народом, що дивом дивуєш, звідкіль в простого неграмотного запрацьованого люду така умілість,—тепер по наших селах тільки й чуєш.

„Мой кастьор в тумані світлі,
 Гискри гаснуть на льоту,
 Ноччу нас ніхто ні стретить,
 Ми спрастїмся на мосту“.

От яку пісню, слідом за москалем, виспівує наш народ, і цар Петро та його урядники могли б радіти, що так само співається і в Полтаві і в Тулі. Тим часом, ті наші українські землі, що були по-за межами впливу Москви, далеко більше зберегли український пісенний скарб, як і старі народні українські звичаї. В Галичині й на Буковині народ наш і досі держиться славної української пісні; і коли, скажемо, світова війна 1914 року на Україні московській не породила ні одної української військової пісні, то на Україні галицько-буковинській їх народилося десятками й сотками. Приміром така:

„Ой, зза гори чорна хмара стала,
 То не хмара—московська навала,
 То не хмара—московська навала,
 Від гарматів земля застогнала!
 Ой, збирайтесь, хлопці молодії,
 Ой, збирайтесь, орли степовії,
 Ой, збирайтесь, хлопці молодії,
 Ой, збирайтесь, Стрільці Січовії!
 Та підемо горами, ярами.
 Гей, будемо битися з Москалями,
 Та покинем неньку ще й дівчину
 Та за нашу славу Україну“.

На цілій Середній Україні ще не вмерли, не вивелися до решти наші старі народні українські звичаї, від найпростіших, від звичаїв обопільного людського поводження, до найскладніших, як напр., обряд весільний, святний вечір, Маланка, багатий вечір, новорічне посівання, голодна кутя, Ордань, запусти, веснянки, гильце на Івана Купайла, Маковей, Спас, досвітки або вечерниці, осінні празники (храми) та попразничча, калита, колодка, писанки, проводи, навський великдень, Зелені свята і т. і. Але знов таки, чим далі на захід, тим більше все це зберіглося, а чим далі на схід, тим менше, бо як казалось вже, Лівобіцька Україна більше зазнала московського вивітрювання, як Правобіцька, через те тут багато залишилося такого, чого на лівім березі Дніпра трудніше знайти.

Як широка наша Середня Україна, так неоднакове трохи повітря її: на півночі трохи холодніше, на полудні—тепліше. В південно-західньому кутку, вздовж річки Ягорлика та й вище, Дністром-рікою, вже навіть виноград родить. Знов в північно-західньому кутку, по-за поліськими лісами, як також в Галичині та на західнім Поділлі, тепліше, ніж в північно-східньому кутку, на Слобожанщині. А загалом кажучи, чим далі на захід від Дніпра, тим повітря сухіше і холодніше. Отже кажуть, що Правобіцька Україна, яка глибше на захід, має повітря таке саме, як у Польщі, Германії та Австрії, а Лівобіцька Україна, яка глибше на схід, має повітря таке саме, як у Московщині та в Прикаспійщині. На заході літо не таке гаряче, а зима не така гостра, на сході літо гарячіше, а зима гостріша. Віють по Середній Україні найбільше західні та північно-західні вітри, котрі приносять багато дощу, часами навіть серед самого літа, що аж трудно впоратися з жнивами. Але через таке багатство вохкості на Серед-

ній Україні дуже буйна ріжноманітна рослина;—згаданий вже нами дуб, граб і клен, далі ясен, явір та бук, і смерека, ялина й соснина з пород гольчастих. Весна на Середній Україні починається в березні (в марці), літо в травні (в маю), осінь в вересні, після Чесного Хреста, а перша пороша випадає найраніше в Пилипівку, а найпізніше десь аж перед свят-вечором. Найлюбішим на Середній Україні часом року є весна, з її трьохденним, красним та співочим, Великоднем; а часом відпочинку й веселощів, весілля й празників, є осінь. Час цей починається, звичайно, з другої Пречистої, далі Чесного Хреста, Івана Богослова, Покрова, Параски, Кузьми й Дем'яна, Михайла,—це справжні осінні свята нашого народу на Середній Україні. Мало не кожную сільську церкву присвячено пам'яті котрого-сь з цих святих, і це дає причину до осінніх веселощів, так званого „празникування“,—відпочинку по тяжкій літній роботі.

Що робить наш середньо-український чоловік? На 9/10 працює коло землі. Земля тут теж неординакова: єсть піски, єсть глина, а найбільше чорноземлі. Сіється пшениця, жито, овес, ячмінь, просо, гречка, горох, кукуруза, фасоль, біб, чечевиця, конюшина, люцерна; садиться бараболя; з промислових рослин—бурак, соняшники, коноплі і льон. Ходить тут наш чоловік і коло городини та коло саду, коло бжільництва і шовківництва, коло баштанів та виноградства та коло скотарства. Середньо-українська садовина це найбільше яблука, грушки, сливки, вишні й черешні, часами морелі, та волоські горіхи, навіть мигдали. На баштанах кавуни й дині, прості гарбузи й соняшники. В скотарстві—рогата худоба, особливо робочі воли, коні, вівці, свині, кози і домашня птиця. Крім цього по-де-куди сіється тютюн і хміль.

З давних давен дуже розвитий на Середній Україні домашній промисел. Люде тут тчуть полотна, рушники, скатерки, хустки, прості сукна, запаски, плахти—намітки, килими; роблять вози, сані, деревляне хліборобське знаряддя, сита й решета, кошики та кошикові крісла, стільці й канапи; бондарують, столярують, ганчарують, ковалюють та кушнірюють (правлять шкіри) багато працює коло шевства, кравецтва й шапкарства; розвинуто тут і камінярство та цегельництво, а також теслярство.

Працює наш середньо-український чоловік і по фабриках та заводах, а найбільше по цукернях, котрих тут єсть дуже багато, а далі—по горальнях, по броварах та медоварнях, по олій-

нях, маслобійнях, парових млинах, тартаках та по фабриках шкляних, паперових, тютюнових і шкуряних. Весь той фабричний промисел на Середній Україні, так-само, як і на Поліссі, найбільше в руках жидівських, московських та польських, вони ж таки, Москалі й Поляки, посідають величезні земельні простори,— Поляки на Правобіцькій Україні, а Москалі на Лівобіцькій Україні;— а українець до цього часу тільки й знав, що працювати на чужинців, пробуваючи в темному мужицтві або поневіряючись в брудному фабричному робітництві. Через це й мова його була „мужицька“, і цілий народ український був „мужицький“ народ, а панський народ—то Москалі й Поляки, а панська мова—то московська та польська. Так то, не маючи свого фабричного промислу та своїх великих земельних просторів, цілий народ стає наймитом купки чужинців. Тим часом гірка доля Українського народу вже поволеньки та потрошечки міняється на краще: мужицькі та робітничі діти, хоч з великими труднощами, але таки продерлися крізь панські школи на світ Божий.

Правда, багато їх зав'язло між панами, багато з них, неначе давнеколишні українські князі та гетьмани, попереверталися на Поляків та на Москалів, але чимало осталося Українцями-народолюбцями. До них прилучилося велике число дяківських та попівських дітей, що вчившись по духовних школах, були єдиними більш просвіченими людьми серед темного українського народу; до цих прилучилися одиниці молодих та гарячих панських голів; де-хто вернувся до українства з польщини, де-хто з московщини,—і так мало-по-малу утворилася українська народня інтелігенція. І от, не має український народ а ні своїх фабрикантів, а ні великих земельних володарів, зате має розумну, просвічену голову на плечах своєї інтелігенції.

Має учених, професорів, докторів, адвокатів і лікарів, інженерів, учителів, кооператорів, письменників і поетів, славних малярів, музик і артистів, політиків, організаторів і агітаторів, священників і єпископів (в Галичині і Америці), „просвітян“, всяких „спільчан“, партійних людей і керманичів; нарешті чиновників різних держав,—України, Австрії, Канади й Московщини,— має вже український народ на своїм боці. Має свої вищі, середні і народні школи, наукові товариства, бібліотеки і книгарні, журнали й газети, економічні, політичні і державні установи, має громадську думку, як в себе вдома так і за межами України, в

широких світах; нарешті має й початки свого війська, своїх власних стрільців... Але й всього цього добра український народ має більше на заході, як на сході, більш в Галичині, як на Слобожанщині, та й почалося все це на широку стопу не відки інше, як з крайнього заходу Середньої України, з Галичини! З-під чужинця Німця й Поляка. Ось яка злосупротивна для України сила ота братня Московщина.

Багато є на Середній Україні підземного або, як кажуть, мінерального добра: срібла, оліва, міді, марганцю, заліза, кам'яного вугілля, нафти, соли, порценолю, крейди, гіпсу та каміння. Срібло, олово й мідь—найбільше коштовні добра,—водяться на Буковині, особливо південній, та на Україні Угорській, під зверхністю чужинців, значиться,—Німців і Мад'ярів. На східнім Поділлі, як і на Волині, в західній Київщині, на Поліссі, в багнах, та й знов на Буковині і в Уграх—залізо. В Галичині, навколо міста Борислава, нефть. В Галичині ж таки, на Волині та в Київщині—кам'яне вугілля і торф. В Підкарпатті і на Слобожанщині, коло міста Слов'янська—сіль. На Полтавщині та в Київщині—порценоль, на Волині та на Слобожанщині—крейда, на Поділлі—гіпс, а скрізь, по цілій Середній Україні,—ганчарська глина, вапно, пісок та будівельний камінь. Але хто знає, яка сила підземних добр на середній Україні спочиває ще без людського ока! А те, що знайдено вже, використовується дуже мало, і найбільше не нашим українським народом, а чужинцями. В цій справі наша Україна пасе задніх, як край мало досліджений і розроблений або, як кажуть, мало-культурний, і чекає ще на свою славу будучність. Шляхи на середній Україні найбільш залізничі, найменш водяні. Найголовніший водяний шлях—це середня течія Дніпра, від Києва до Катеринослава. Та й цей шлях дуже запущений. Дніпро що-раз більше міліє, а заходів коло поглибшення його дуже мало. Іздять та сплавають вагу і Дністром, цею водяною межою між Середньою й Низовою Україною та Румунією, але й тут мало що: мілко й нема добрих заходів коло поглибшення річки. Це так через те, що Московсько-Петербурзька держава мало працювала над культурою підвладних собі країв і скоріше гальмувала культурні заходи тутешніх людей, ніж помагала їм. Іздять та возять ще й Донцем, але теж не в належному розмірі.

Найголовніші залізничі шляхи Середньої України, що про-

стують вздовж краю, такі: Перемишль—Бірзула (через Львів, Волочиське і Жмеринку), Рівне—Бірзула (через Шепетівку, Козятин, Жмеринку), Київ—Бірзула (через Фастів, Козятин, Жмеринку), Бахмач—Помішна (через Гребінку, Черкаси, Бобринську), Крути—Помішна (через Ромен, Ромодан, Кременчук, Знаменку), Конотоп,—Павлоград (через Ворожбу, Суми, Харків), Новий Оскіл—Юзівка (через численні гудзи залізничі Донецького Кряжу), з поперечних шляхів найголовніші: Перемишль—Угель, Львів—Ужгород, Львів—Мукачів, Станіславів—Сигіт Мармарошський, Красне—Здолбунів (через Броди й Радивилів), Чернівці—Шепетівка (через Кам'янець, Проскурів, Старий Константинів), Могилів—Жмеринка, Вапнярка—Цвіткове, Бірзула—Знаменка, Козятин—Умань, Фастів—Катеринослав, Київ—Полтава, Київ—Харків (через Ворожбу й Суми), Харків—Катеринослав та менші поперечники східної Слобожанщини, що в'яжуть її з сіткою шляхів донецького фабрично-промислового краю. Крім цих, єсть ще на Середній Україні і шляхи під'їзні, так звані, вузькоколієві залізниці, що крутяться—в'ються по-між цукроварнями; з них найдовша колія—Бардичів—Ольвіопіль (через Янів—Холоневську, Винницю, Гайворон, Підгородню). З буркованих шляхів найкращі в Галичині й наБуковині та тут їх і найбільше: до Львіва, приміром, сходиться аж восьмеро буркованих шляхів, до Чернівець—семеро, до Перемишля, Тернополя, Коломиї—по шестеро; але до Києва тільки два, з Чернигова й Берестя; до Харкова один, з Курського; до Кам'янця один, з Проскурова; до Житомира два, з Києва і з Дзвягеля, Рівного, Луцьку, Ковеля. Отже, стан шляхів на Середній Україні луччий, як на Поліссі і на Низу, особливо на Правобічній Україні, але все ж цих шляхів за-мало для такої просторної і багатой сторони, через те й тут всі надії треба покладати на будучність.

Середня Україна—це край, де найжвавіше бився живчик історії українського народу, від найдавніших часів аж до наших днів. Кожна сторона Середньої України, кожне місто, навіть маленьке містечко, а часом і село—мають більші або менші історичні спомини, звязані з іменами наших національних українських героїв. З по-за кожної старої церкви, з по-за кожного замку, валу, могили, урочища—тут виглядають тіні як не князів або королів нашої старої Київської і Галицько-Волинської держави, то діячів литовсько-польських часів, славних покровителів і робітників національної просвіти і культури, або великих револю-

ціонерів проти національного і економічного поневолення українського народу, або мужів високої мудрости і поради—незабутних горливців української самостійної державности.

На Підкарпатті, приміром, з недавньою старовиною в'яжуть нас Перемишль, столиця Володаря і Василька Ростиславичів; Самбір, місце уродин гетьмана Сагайдачного; Галич, найстарша столиця Галичини; Хотин, місце світової тодішньої слави українського козацтва в боротьбі з турком-татарином. На Поділлі маємо Городок, Зборів, Збараж, Конstantинів, Пиляву, Бар, Могилів, Жванець, Кам'янець... все місця, пам'ятні з часів Хмельниччини. На Розточчі (звідсіль розтікаються ріжні західньо-українські ріки в бік Чорного або Балтійського моря)—Львів, серце України, колись захисток української державности, а пізніше Української науки, просвіти і культури; стародавній княжий город Белз, стародавній Бужськ, стародавній Холм, столиця князя Данила; Городла, де найперше злучилися до купи Польська й Литовська держава, в 1463 році, а це мало великі наслідки для України; Замостє, звісне облогою Хмельницького.

На Підляшші—Берестя, стародавнє місто, засноване ще за часів князя Володимира Великого, де в 1569 році сталося познання православної і католицької церкви (унія), якої тепер держиться коло п'яти мільйонів українського народу Галичини, Угорщини й Америки; тут же, на наших вже очах, в 1918 році, було уложено берестейську умову, після котрої Україну, як самостійну республіку, визнали середньо-європейські держави.

На Волині—стародавній княжий-город Володимир; Берестечко, сумне пам'яттю про нещасливу битву Хмельницького з поляками; славний колись Остріг, резиденція покровителів української науки культури, князів Острозьких; Заслав, старезне місто, саме ім'я котрого йде від одного з стародавніх князів Із'яслава; Гоща, Корець, Старий Константи́нів, Полонне, Чуднів, Житомир,—все міста, що бачили давню-давнину українську.

На Правобережній Височині—Винниця, з пам'яттю про славного лицаря козацького, полковника Богуна; Кальник, колись полкове місто; Браслав, від імені котрого зветься цілий цей край Браславщиною; Дашів, Немирів, Тульчин, Ладижин, Гайсин, Умань,—пам'ятні з часів Хмельниччини і Гайдамаччини; Звенигородка, в повіті котрої народився великий поет землі української, Тарас Шевченко.

На Наддніпрянській Височині—святий Київ, голова України і Єрусалим східного Слов'инства; старезний Васильків, старо-козацькі Фастів, Біла Церква, Трахтемирів, Канів, Корсунь, Черкаси, Суботів і Чигирин—осередок України, звідки пішло й саме назвисько „Україна“, розпросторившись ген-ген далеко, на північ і полудень, на захід і схід—від Стародуба до Тендера і від Перемишля до Кам'янського.

На Лівобережній Низині—старий козацький Ніжин, Переяслав, збудований ще Володимиром Великим, пам'ятний переяславською умовою 1654 р., по котрій Хмельницький піддався Москві; старо-козацькі Лівобережні полкові і так значні міста—Прилука, Пирятин, Лубні, Миргород, Полтава, Кобиляки, Самарчик (Ново-Московськ), славний своїм запорожським собором; Гадяч. Нарешті, на Лівобережній Височині теж стародавні князгороди і пізніші полкові міста українського слобідського козацтва,—Путивль, Рильск, Суми, Охтирка, Харків, пам'ятний початками нової української літератури, Ізюм і крайній підмоковний Острогжськ. Крім цих міст та їх околиць, звісних своїми історичними споминами, а тепер більшою або меншою своєю культурою, торгівлею, промислом, на Середній Україні, знов починаючи від Підкарпаття і кінчаючи Слобожанщиною, можемо назвати ще такі міста: Борислав над Тисменицею, Тустановичі, Східниця і Дорогобич, звісні своїми джерелами нафти; Стрий над р. Стриєм, осередок українського молочарства та других українських економічних і культурних установ; Станіславів над Бистрицями, має значну торгівлю, місто українського уніяцького єпископства (третє після Львова і Перемишля) і також осередок багатьох українських культурних і економічних установ; Коломия над Прутом, значне українське місто, з великою торгівлею і ганчарським промислом, торговий осередок для Гуцулів; Снятин над Прутом, також місто з значно розвиненим українством і більшою торгівлею; Чернівці над Прутом, столиця буковинської України, багато українських національно-культурних установ, дуже гарна румуно-українська греко-православна митрополича палата і німецький Університет з українськими катедрами, значний торговий осередок; Старожинець і Радівці, крайні точки українства на Буковині; далі йдуть поспіль Румуни, серед котрих м. Сучава, котра єсть торговим і релігійним осередком і для сусідніх українців; Кіцман—також торгове місто; згаданий вже Хо-

тин, а також Сороки над Дністром, і Оргіїв—це місто так званих „руснаків“, т. є. українців на румунській вже Бесарабії.

Рогатин над Гнилою Липою; Бережани над Золотою Липою; Тернопіль над Серетом, столиця галицького Поділля, залізничне і торгове місто, значний осередок українства; Підволочиськ-Волочиськ над Збручем, українсько-австрійський кордон і митниця; Проскурів над Богом, значний торговий осередок; Лятичів над Богом; Літин над Згаром; Хмільник над Богом, торгове місто; Уладівка над Богом, значний осередок цукроварства і горальництва.

Броди і Радивилів, торгові міста, австрійсько-український кордон і митниці; Дубно над Иквою; Почаїв, релігійний осередок Волині; Крем'янець над Иквою, серед гір, звівний своїм колишнім польським лицейом, з котрого повстав київський московський університет; Рівне, границя Полісся, значне торгове місто; Луцьке—також, половина повіту на волинській височині, половина на поліській низині; містечка Славута і Шепетівка, місцеві торгові осередки; Бардишів, над Гнилоп'ятою, одно з найбільше торгових міст на Правобіцькій Україні, осередок куплі і продажу для сумежних Волині, Поділля й Київщини.

На Браславщині (на Правобережній височині), крім згаданої вже Винниці, дуже значного торгового і культурного осередку, положеного в гарній місцевості, що нагадує собою підкарпатські Чернівці, -- значнішим містом єсть напівстепова вже Балта, низько збудована і неохайна, але дуже торгова, найбільш славна своїми кінськими ярмарками; тихий Ольгопіль та залізничні гудзи--Жмеринка й Бірзула, де при станціях за короткий час вирости жваві містечка; на самім кінці цього краю, вже на межі з Степовою Україною, кидається тут в очі трохмістя Богопіль--Голта--Орлик (останній по-московськи „Ольвіополь“), три міста вкупі, над трьома ріками--Богом, Синюхою і Кодимою, разом значний і залізничний осередок.

На західній Наддніпрянщині--Сквира, Тараща, Богуслав, Сміла, Гуляй-Поле (Златополь), Новомиргород, Знаменка, Круків, Крилов,--останні два при переправі через Дніпро на лівий бік, торгові міста.

На лівім боці--тиха Золотоноша; Ромен, жваве залізничне і фабричне місто; Лохвиця, Хорол, Ромодан, залізничний гудзь; Зінків; Рашівка, прасольський осередок; Сорочинці з ярмарками;

Решетилівка, славна своїми вівцями; Кременчук, над Дніпром, південний Бардичів, дуже торгове місто, з великими складами ліса, вугілля, соли та машиновими й тютюновими заводами; Опошня над Ворсклою, славна своїм садівництвом і ганчарством; Константингород над Ореллю, звісний суконним промислом.

Нарешті, на Слобожанщині (на Лівобережній височині), Білопілья, з прощаами і ярмарками; Миропілья, з великим шевським промислом; Надригайлів над Сулою; Суджа, з торгівлею хлібом; Лебедин--теж; Грайворон над Ворсклою, Богодухів, Валки, звісні садівництвом і домашнім промислом; Золочів з ярмарками; Білгород над верхами Донця, торгове місто, на самій межі України й Московщини; Вовча над Донцем; Чугуїв та Зміїв--теж, ведуть де-яку торгівлю; Короча, Валуйка, Куп'янськ, Старий і Новий Оскіл, з значною торгівлею і домашнім промислом; села Олексівка і Бутурлинівка з олійним, малярським, шевським та кушнірським промислом та великими ярмарками; Богучар і Старобільськ, з ярмарками; Слов'янськ, над Торцем, з великими кінними ярмарками та соляним, порцеляновим і механічним промислом; Кам'янське над Донцем, пристань, велика торгівля хлібом та склянні завод.

З усіх згаданих тут міст Середньої України найголовніші—це Київ, Львів і Харків.

Так немов поруч вони і стоять: Київ в осередку, справа Львів, а зліва--Харків.

Київ--столиця української держави, як старої, початої ще трьома братами, Кийом, Щеком та Хоривом і сестрою їх Либеддю, так і нової, відновленої Українською Центральною Радою. Тут панували колись стародавні князі української землі: Олег, Ігор, Ольга, Святослав, Володимир, Ярослав, Мономах, просвітивши християнством, грамотністю то правовою державністю всі східньо-слов'янські народи по Немань-ріку, Західню Двіну, Ільмень-озеро і Оку та Волгу; тут найперше загорілося світло західньо-європейської науки,—на Подолі, в братській Могилянській Академії, широким промінням розійшовшись на всі східньо-слов'янські міста, — Москву, Петербург, Казань, Тобольськ; тут найперше проголошено було єдність цілого Українського народу, „по ріки Сян і Вислу“, гетьманом України Богданом Хмельницьким, перед брамою св. Софії, коли увесь Київ, з сон-

мом духовенства і митрополитом на чолі, зустрів після походу польського свого „нового Мойсея“.

Тим часом до 1917 року Київ був тільки одним з більших „губернських“ міст Росії, де не вільно було стояти навіть українському театрові. Але, по слову апостола Андрія, возсіяла знов слава на горах київських. Зараз Київ вже знов столиця великої слов'янської держави, осередок українських політичних, національно-культурних і економічних установ, першого українського державного університету, українських вищих та середніх шкіл, українських видавництв, бібліотек та книгарень. Поруч з українськими й до цього часу стоять тут московські культурні установи; користуючись захистом української державної влади та грошовою підмогою українського народу. Немало живе у Києві і Поляків, котрі теж мають свої культурні установи, але утримуються вони на кошти виключно польські. Досить у Києві і жидівства, і воно також має тут свої національно-культурні осередки. Таким способом, Київ єсть не тільки столиця української держави, а і столиця культури всіх народів, що з давних-давен живуть на Україні. Повно у Києві стародавніх і новітніх гарних будівель,—Лавра, св. Софія, св. Михайло, церква св. Андрія, собор св. Володимира, собор Мазепи, Братство на Подолі, костюл св. Миколая, пам'ятник Богданові Хмельницькому, княгині Ользі, св. Володимирові, Кочубеєві й Искрі та московським царям і правителям. Але є тут живі пам'ятники й наших великих князів київських: Золоті ворота, стовп св. Ярини, Десятинна церква, Аскольдова Могила. Крім цього, Київ єсть дуже важний торговий осередок, гудзь залізничних та водяних шляхів, столиця цукроварства і ріжного фабричного промисла. Ала понад усім стоїть незвичайна краса місця, де росташувався тисячелітній старезний Київ. Стоїть він на пишній високости Наддніпрянській, напроти моря задніпрянських поліських луків та борів. Видовище з Володимирської Гори, з Купецького та Царського садів підносить чоловіка до найвищої міри задоволення життям.

Львів—друга столиця України, як старої, княжо-королівської, так і нової, національно-культурної і державно-відживаючої.

Львів засновано було пізніше інших галицьких князгородів,—Галича, Перемишля, Теревовлі,—князем, а потім коро-

лем Данилом, а назвисько своє взяв він від імені сина Данила, короля Льва I. Найславнішим і наймогутнішим володарем Львова і Галицько-Волинського королівства або, як тоді казали, „Малої Руси“—був король Юрій II. Тут знайшла собі притулок наша державність після зруйнування Київів Татарами; тут знайшла собі притулок наша культура після знищення її в Києві москалями; тут найперше повстала українська європейська політична думка, виросла, зміцнилася і розіллалася звідсіль по цілій Україні. Від 1400 років Львів стоїть під польським, а потім австрійським пануванням, через те в'н, будши другою столицею України, по культурі своїй єсть напів-німецько-польське місто. Поруч з українським уніяцьким митрополітанством та силою всяких українських національних, культурних, політичних та економічних установ—стоїть тут польський університет з українськими катедрами, польська політехніка, комерційна академія і багато середніх та спеціальних шкіл. Поруч з „Науковим Товариством ім. Шевченка“, цею старшою від Київської українською академією наук, та Українським Національним Музеєм ім. митрополита Шептицького—тут багато і польських наукових установ, музеїв та історичних пам'ятників. Тут же стоїть і польське римо-католицьке та вірменське уніяцьке митрополітанство. Львів єсть найбільший залізничний вузол в цілій Україні і важне торгове і фабричне місто. Крім того, так само як Київ, Львів, стоячи на межі високостей Підкарпаття і низів Розточча, дивує незвичайною красою своєї природи, і видовище на місто і його околиці з „Замкової Гори“ короля Льва може рівнятися хіба тільки з крайовидом з прекрасних гір Київських. Як звідти, так і з гори Льва—перед вами та сама ріжноманітна, барвиста, розкішна рідна Україна. Шкода тільки, що Львів немає більшої води, як маленька та брудна річка Полтва.

Харків над так-само маленькими річками Харковом і Лопанею, неначе третя столиця України і справжня столиця культури, торгівлі і промислу Слобожанщини. Це наймолодше велике українське місто. Вся Харківська країна, або Слобожанщина, повстала від переселення нашого народу з заходу на схід під час великих українсько-польсько-татарсько-турецько-московських війн. Тікав сюди наш народ аж з Підкарпаття, Розточча, Підляшша, Волині, Поділля, Браславщини та Наддніпрянщини і від панщини. Прибігши сюда, оселявся тут вільними слобо-

дами, котрі називав іменами старих своїх сел і міст,—Лебедин, Миропілля, Білопілля, Мурахва, Мерехва, Гайворон (Грайворон), Більськ (Старобільськ), Острожськ (Острогожськ), Золочів і т. д., і через це край цей став зватися слобідським краєм, або Слобожанщиною.

Тут у Харкові найперше на Україні повстав університет, і хоч був він і є ще й досі московським, проте серед стін його завжди, більше або менше, тліла іскра українознавства й українолюбства. Тут у Харкові та його околицях, на світанку українського відродження, творили своє—невидне тоді, а велике діло Григорій Квітка-Основ'яненко, Гулак-Артемовський, Амвросій Метлинський, український філософ Григорій Сковорода та інші. Має харківська Слобожанщина і свого Шевченка або, скоріше, свого Юрія Фельковича (буковинський Шевченко), гарного поета Якова Щоголіва. Отож, Харків був і є одним з важних осередків українського культурного життя. Але найбільш значення Харкова—в торгівлі і фабричній промислові. Після Львова Харків є найбільший на Україні залізничний вузол. Торговля тут ярмаркова: на рік буває чотири ярмарки, що роблять оборот в середнім на 80 мільйонів карбованців. Купують і продають найбільше хліба, худоби, мануфактуру та вовну. На заводах найбільше виробляють матерії, свічки й мило, машини, казани, дзвони, а також цукор, тютюн і спирт. Ні гір, ні садів, ні особливих будівель та історичних пам'яток в Харкові нема. Це нове велике торгове та промислове місто. Крім університету, політехніка та інститут ветеринарний, що постачає лікарів на цілу Україну.

Після Києва, Львова і Харкова найважливішими містами Середньої України треба вважати культурні та адміністративні осередки різних країв і провінцій її: згадані вже більш повно Чернівці, Коломию, Станіславів і Тернопіль; далі Перемишль, осідок українського уніятського єпископства, де переховується королівська корона князя Данила, перероблена потім на єпископську митру, осередок багатьох українських культурних та економічних установ, на важнім залізничім гудзі, з значною торгівлею; Холм, адміністративний осередок Холмської губернії і жвава торговиця хліборобськими продуктами; Житомир, над Тетеревою, адміністративний осередок Волинської губернії, стоячи на межі Полісся і Середньої України, жваво обмінює добра цих

країв і має значний тютюновий, рукавичний та гарбарський промисел, крім того відзначається дуже гарною природою околиць, найбільше по берегах Тетерева; Кам'янець, над Смотричем, адміністраційний осередок Подільської губернії, а останніми часами звівний успішним гуртуванням українства на Поділля і в Брацлавщині, що спромоглося тут на другий після Києва український державний університет, з богословським, на взірць західно-європейський, факультетом. Торговля Кам'янця підіймається після прилучення його новою залізничною колією до сусідніх шляхів. Дивний Кам'янець своєю природою; приміром, таке: через величезне натуральне провалля перекинута старий, ще турецької будівлі міст, а під мостом цим, над Смотричем, ціле містечко Карвасари, до котрого з мосту дістатися можна лиш пішки, по східцях, а кіньми—треба об'їхати навколо, декілька верстов. Ціле місто збудовано на камінних скелях—правдивий Кам'янець. Полтава, над Ворсклою, адміністраційний осередок полтавської губернії, звівний своїм непереможним, жвавим національно-культурним українським життям. Пам'ятник Іванові Котляревському, найпершому поетові, що почав писати народною українською мовою. Шведська могила, сумної пам'яті перемоги Москалів над славним Гетьманом України, Іваном Мазепою, найпершим українським державним самостійником. Місто має значний залізничний вузол, великі ярмарки на коні і вовну і поволі зачинає фабричний промисел.

Лишається нарешті лінія південних міст Середньої України, в повітах та околицях котрих сперечаються між собою природні й повітряні ознаки Середини і Низу-Степу України. Цими містами і місцями мають бути, більше або менше: сточище Ягорлика у Дністер, вище місто Дубосар; місто Ананьїв; трохмістя Богопіль-Голта-Орлик; велике місто Єлисавет, колишня столиця сербських осель на землях запорожських вольностей або так званої „Нової Сербії“, з європейськими будівлями, значною торгівлею та фабричним промислом; Олександрія; Верхнедніпровськ, з залізним промислом; Самарчик (Новомосковськ) над Самарою, з пам'яткою запорожського будівництва та значною торгівлею; Павлоград, з торгівлею хлібом та мельничним промислом і, на прикінці, точка річки Донця, посередині між містами Ізюмом та Слов'янськом, з якої лінія між Серединою і Низом-Степом України плине вздовж річкою Донцем, на Кам'янське. На південь

за цєю бодай приблизною лінією до самого моря широко розлягається Низ-Степ, колишні „Землі Запорожських Вольностей“, Помор'я і Донецький Кряж, гаряча Південна Україна. Край цей зовсім відмінний, і нічого в нім не нагадує попередніх двох частин України: поліської Півночі та лісо-лугової Середини. Українець з Полісся або глибокої Середини, виїхавши сюди швидким потягом вночі, ранком, глянувши кругом себе, не міг би отямитися.

Степ і небо...

Ні села на обрії, ні хутора, а-ні деревинки...

А коли не степ, то глибокий яр (балка): праворуч і ліворуч, спереду і ззаду накопичено довжезних пагорків цілини, не ораних і не сіяних; яром, боком узгір'я, йде дорога—п'ять, десять, п'ятнадцять, двадцять верстов, і нічого ніде не видно, крім рудих пагорків та неба, а в небі раз-у-раз орли та жайворонки.

Вибрався з балки на гору,—знов степ і небо.

Навколо обрій: чистий, порожнісенький. Ні кучерявих здалека чагарів села, ні бань та шпилів далекої церкви, ні тополів, ні фільваркових стирт, ні вітряків, ні заводських димарів.

Степ і небо. І так часами тридцять або й сорок верстов.

Чуття великої самотности, безпорадности і одірваности від світу і людей опановує тут непривичним чоловіком. Так немов гине й надія, що доведеться ще побачити якісь оселі, якесь село, місто, будівлі, рослини—якусь людську культуру. Звичайно, коні біжать добре, бо на наших степах годі їздити мишенятами, коли до найближчої залізничної станції або до найближчого міста часами буває коло сотні верстов; рокотить залізом кований зелений фургон з колискою для сидіння, раз-у-раз дорогу перебіжить степовий суслик—спритне та швидке створіннячко, подібне до ласки, котре живе по степових норах; в горі буває молоде орля; коли весною, жайвороння аж лящить в вухах, а над усім—часами немилосердне низо-степове сонце, що не знаєш, де-б відпочити від його задушливих пестошів, де-б сховатися або водою освіжитися. Адже про який-сь холодок серед степу й не думайте—хіба під фургоном, на котрому їдете; про річку або середньо-український став і не гадайте,—хіба лимани по-над морем; про лісок, гайок, садок—нема що казати, бо природа цього краю лісів не витворює. Правда, часами, дуже зрідка, буває щось подібне до ліса: неначе великий низькорослий садок з

акації, здебільшого в плавнях, себ-то в ложі бувшої давнеколишньої річки, котра всохла ще за часів незапам'ятних, а тепер там луг або лани та інколи трохи болотяної водички. От по таких плавнях та по глибоких балках ліпляться тутешні села або, як тут кажуть, „деревні“. Але дарма вони звуться деревнями: ніякого дерева, крім, може, акації, та нічогісенько деревляного, крім дверей і віконниць, тут немає. Хата тут зветься „землянка“. Це вже показує, з чого вона зроблена. З землі та глини робляться стіни з дірами для вікон і дверей; на верх попереk хати кладуться тонкі деревляні делі, поверх делів очерет або, як тут кажуть, комиш, далі цей комиш покривається тонким шаром попелу, притрушується землею та, врешті, витиньковується рудою глиною. Таким способом, і долівка, і стіни, і верх—все з землі. Ні стріхи ні горища немає. Хата має чотириохгранчасту форму, як коробка з-під сірників. Знадвору і в середині помашена білою глиною, а дах—рудою глиною. На даху можна ходити—рівно, як на землі. Коли дах довго не маститься, то починає поростати травицею, бадиллям. З-межи тої травиці сторчить комин—звичайно, землянка. Така землянка, чи в деревні чи на хуторі, притулилася собі десь по-під горою,—як мишеня коло величезного мішка з борошном. Значиться, тут не хата панує над краєвидом, як на Середній Україні, а краєвид над усім: над хатами, над цілими селами, над високими вітряками, навіть найвища церква проти гори—як маленька дитяча цяцька-виглядає. А гора та-то, власне, не гора, як, приміром, на Верховині, а рівнина степу, тільки хати й села будуються тут здебільшого не на рівнині, а в ярах, в балках, де легше можна добути води і де затишніше від лютого степового вітру. Коли ж часами хата або село збудовано на рівнім степу, то його видно на десятки верстов.

В середині такої землянки буває далеко краще, як знадвору, звичайно, як який господар. Влаштовано її тут більше-менше так само, як середньо-українську хату, тільки, замість печи, часто буває плита, замість полу, залізне ліжко, замість лавок, куповані стільці та кріселка. Замість скрині, часами комода, шафа—одним словом, більше всього купованого, як самодільного, особливо, як ближче до великого міста. Чого тут багато, так це килимків. Буває, що всю долівку вистелено килимами та доріжками. Трапляється, що в таких землянках без го-

рища проживають і добре заможні люде, наші українські селяне, німці-колоністи та інші підпанки й пани, і в них земляну долівку покрито олійною фарбою (панеллю), вимальовано, як підлогу, і вона миється водою. Хто над землянкою зводить дах, то вже старається, щоб конче бляшаний, і з того даху пускає ринву до вицементованого в землі глечичка, до такої немов сухої криниці, або, як кажуть, цистерни, і там збирається дощова вода, котру п'ють нарівні з ґрунтовою. Ґрунтова кринична вода тут часами буває дуже недобра, солонкувата, через те дощова вода тут у великій повазі.

Обійстя такого, як на Середній Україні, обгородженого, обсадженого, відокремленого, з садком, городом та током—тут нема. Коло землянки—одна, дві земляні будівлі,—це „сарай“; тут коні та худоба, хоч остання тут дуже звикла стояти під голим небом, особливо вівці. Молотить тут чоловік коли не машиною, то кінськими копитами або такою качалкою, котру таскають по збіжжю коні ж таки,—це зветься „гарман“, а молотити таким способом—„гарманувати“. Для такого гарманування на подвір'ї, коло землянки вистругується трава та бадилля, земля трамбується, як у середньо-українській клуні, і тут іде ста степова молотьба. Хліб, як не переводиться зараз же таки на гроші, то засипається в гарно влаштовану земляну яму, котра щільно на зиму прикривається, що й не знайдеш часами, де вона Гинів коло обістя нема ніяких, хіба що каміння наскладано, і це зветься „мур“. Часами цей мур звязано глиною і витиньковано та побілено, як хату, але то тільки від вулиці, ніби для краси, бо ворота хоч і єсть, але самої брами часто немає. Садків ніяких, хіба дві, три акації. Всі такі землянки стоять на одній рівній лінії, ребром до широченної вулиці, котрих в деревні часами не більше одної, і це трохи нагадує поліську методу селобудівництва. Але як на Поліссі за обійстям—луг, річка і ліс, так тут за обійстям—степ, степ і степ. Чим ближче до Середньої України або до великих міст, тим більше землянки мішаються з звичайними українськими хатами або з гарними дімками на німецький колоністський манір. А треба знати, що на Низу-Степу не так, як на Середній Україні і на Поліссі, де живуть одні Українці та ще, звичайно, Жиди й Поляки, а по великих містах—Москалі. На Низу-Степу чимало проживає всякого неукраїнського народу,

всякої віри. Найперше є тут по степах багато Німців. Німці прийшли сюди, закликані царицею - німкинью Катериною II після зруйнування Запорозької Січі, тоді само, як і Серби, що осіли тут, як казалось вже, круг міста Єлисавету. Є на Низу-Степу Молдувани, що зайшли сюди з-за Дністра, з Румунії. Є Болгари, що втікли сюди від давнього турецького гніту. Є Греки, що або так само втікли з під Турка, як і Болгари, або оселилися тут по-над Чорним та Озівським морем ще за часів давнєсколишніх. Є Москалі-старовіри (кацапи), що втікли сюди з Московщини, коли їх преслідували там за їх старо-московську віру. Є Вірменці, що, торгуючи, понаходили сюди з Кавказу. Є Татари з сусіднього Криму. Є багато Жидів, котрі тут дуже подібні до Москалів: добре вміють говорити по-московські і не так вже держаться своєї жидівської одежи і своїх старожидівських звичаїв, як на Середній Україні, на Поліссі та в Галичині. А по великих містах Степової України—кого тільки немає! Французи, Англійці, Японці, Китайці, Італійці, Турки, Чорногорці... навіть часто-густо чорного чоловіка побачиш, чи, як звуть їх негрів, або муринів. З усіх цих народів сидять на степах, поруч з нашим народом, та ходять коло землі і скотарства тільки Німці, Серби, Болгари, Молдувани, та ще Росіяне, при чому Серби зовсім забули вже свою стару батьківщину і свою мову та геть чисто перевелися на українців чи, як кажуть, зукраїнізувалися. Чимало підукраїнилися вже й Кацапи-нестаровіри, але разом з тим чимало змоскалізували вони й наших людей, українців.

Решта народів, що живуть тут, Жида, Греки, Вірмени, зрідка ходять коло землі, а більше торгують. Села всіх цих сусідів нашого народу на Низу-Степу нічим не одрізняються від українських, хіба що в Болгарів ще менше дерева коло землянки, як у тутешнього Українця, а в Молдуван більше килимів у хаті, як в Українця. Але от німецькі села, або колонії,—це вже щось інше. Так само в одну вулицю, як і українські, але землянок вже нема зовсім. Неначе під шнур, рівно-рівнєсенко, побудовані високі гарні дімки, коло них господарські будівлі, а скрізь в хаті, в льоху, на подвір'ї а ні смітиночки. Чистота та охайність такі, що дивом дивуєшся, як можна так чисто поводитися на селі, де і скотина всяка, і порохи, і солома, і гній. Літом, як бува, ото мушня не дає чоловікові спокою, то в Німця в хаті де-не-де одна, друга муха. Так чисто, так ретельно,

що краще й не треба. Дахівки в Німців або залізні, з цистернами для води, або черепичині та селікатні. Ось червона дахівка, он зелена, а тут періста, ріжноколірова; посеред колонії—гарно збудована, шпильста, по німецькі, церква, люторська кирха або римо-католицький костюл; пишна школа коло церкви, величезний будинок волости або розправи, паровий млин, де-кілько крамниць, пошта: чистий городок!

Але люде такі самі, як і інші в цім краю,—Українці, Болгари, Греки,—так само вдягаються, так само виглядають, хіба що в Німця конче люлька в зубах стирчить, та ще в неділю або святом молодий Німець білі прасовані комірці вдягне та манжети на руки.

Національної барвистої одежі тут вже не шукайте: всі ходять по-міщанському, в спінжаках, довгих штанах навипуски та в черевиках, як кажуть, по європейському. На голову вдягає кепку з гудзиком, що то „жокейкою“ зветься. Тільки той чоловік, що недавно сюди заїхав або ближче до Середньої України та до Басарабії, ще задержав де-яку українську або молдуванську національну одежу. Так само не шукайте тут всяких національних звичаїв, всіх отих Купайлів, коляд, веснянок, все це на Низу-Степу давно вже перевелось, хіба що діти на Новий Рік защедрують, а на Різдво церковних тропарів заспівають. Народ тут до церкви не дуже-то вхожий, більше дбає за свіжу копійку, як за спасення душі, а котрі твердо стоять при вірі, ті покинули православну віру та перейшли на євангельське християнство чи, як кажуть, на „штунду“. Є ще тут і інші всякі віри, видумані всякими не дуже-то вченими божественниками, як ново-ізраїльська віра, або „суботники“, мальованці, хлисти та інші. Від цих вір люде мало-по-малу переходять до цілковитого зневір'я та й живуть собі так, мовляли, без нічого, особливо молоді люде. В найбільшій пошані тут гроші, добрий та легкий заробіток, комерція. Нерідко тут буває так, що чоловік з „чабана“ (пастуха овець) стає тисяшником і панує не гірш середньо-українського мана, але не поведеться йому раз, другий в його комерції, і він знов стає бідаком. Щоб мати перед собою живий образ такої людини з нашого Низу-Степу, треба перечитати твори Івана Тобилевича (Карпенка Карого), нашого славного українського письменника і артиста, а саме: „Сто тисяч“ і „Хазяїн“. Слово „хазяїн“—це всезагальне, як кажуть, універсальне слово для

Низу-Степу, тут його дуже люблять. Чи селянин, чи купець, чи хutorянин-пан, то він зветься тут не господар, не пан, не „барін“, як на Середній Україні, а—хазяїн.

Хазяїни ці живуть тут більш заможнo, як де на Вкраїні, і тутешня навіть бідна людність не ходить по заробітках, а для літніх сільсько-господарських робіт сюди ходять найматися „на строк“, від Зелених Свят до Покрови, бідніші люде з Середньої та Північної України, котрих степові хазяїни згiрдливо називають „буцами“, „польщаками“, „почкаями“, „лапацонами“, „труболетами“, вважаючи, з якої губернії: почкаями звуть людей з Поділля, труболетами—з Київщини, лапацонами—з Полісся. Наймають їх на строк не тільки пани й німці-хutorяне, а й заможні селяне й хutorяне українці, котрі й самі, вкупі з строковими, працюють коло землі. Праця тут тяжка, немилосердна. За сtoдвісті карбованців строкових тутешній хазяїн візьме з робітника як найбільше, починаючи роботу в 3—4 години ранку і кінчаючи в 10—11 годин ночі. Загалом кажучи, тут зовсім інакше укладається час роботи і відпочинку, як на Середній Україні. Середньо-українських „досвітків“ або „вулиці“ тут не знайдете, бо заможні і бідні, і пани й селяне, а особливо Німці стараються о 9—10 годині вечера вже спати, а о 3—4 годині ранку встати. В иншого німця на шосту, сьому годину ранку вже обід поспіває. Отже в той самий час, як на Середній Україні, при літній місяшній нічці ще й коло півночи молодь виспівує „на вулиці“, тут, на комерційнім або, як кажуть, матер'ялістичнім, Низу-Степу вже все спить глибоким сном, а як не спить, то кінчає роботу. Найлюбішою забавою вважається тут—поїхати до міста,—до Одеси, до Миколаїва, Херсону,—піти по рестораціях, ілюзіонах, театрах, випити, попоїсти, пограти в карти на великі гроші, при всім тім зробити якусь комерцію, оце життя для нашого Низу-Степу! Ось як якийсь український письменник описує нороби й звичаї Низу-Степу: „Без жадного сентименталізму, ліризму, містицизму та инших мрійностей Степ торгує, закладає, міняє, лічить бариші, пускається в комерційні авантюри і має за пропащу ту хвилину, коли чоловік „не сделал дела“, навіть на Великдень чи на Новий Рік—все одно. Країна „хазяїна“, Пузиря й Калитки, маклерів Маюфесів та Григоріїв Мойсеевичів, вона навіть бавиться на зиск: банк, маус, макао, шмендефер, покер, стукалка, ерлаш, штос, двадцять одно—це есперанто цілого Степу, всіх

націй і станів, віків і переконань, це єднає предводителя дворянського з ветеринарним фельдшаром, єврея-мануфактурщика з попом, педагога з аблакатом-пройдисвітом, німця-хазяїна з ефирною панночкою і православного місіонера з штундовим пресвітером. Діти граються в дурня „на інтерес“, а селяне, везучи до Одеси хліб, пасують і вистують на колисках зелених фургонів: нну, сіра!.. По банку!“.

Життя тут справді простіше, як де-інде на Україні. Немає тут такої різниці між людиною високопоставленою і звичайним чоловіком, між паном і не паном, як на Середній Україні, немає тих замків та розкішних виїздів, низькопоклонства, набожності, парадів та церемоній, але разом з тим люде тут трохи грубіші, суворіші, не такі привітні, сердечні та гостинні, як на Середній Україні, не мають тої умілости до всього гарного, того смаку до вишивання, малювання, співання.

На Середній Україні, наприклад, хто лиш живе на світі, той і співати вміє. Тут зовсім инакше. Тай до рідного краю, до батьківщини, до України-Неньки тут люде не такі гарячі: найперше через те, що тут народ наш розсіяний і перемішаний по-між чужими народами, а потім через те, що одноманітна природа не приваблює тут чоловіка до свого гнізда, неначе на час звитого. Тут чоловік все дивиться далі, як би йому перебратися з Пантелієвки до Єреміївки на краще життя, а з Єреміївки до Кривого Рогу, а як тут не поведеться, то й далі, до Олександрівська, до Юзівки, до Бахмуту. А тут, в робітничому пеклі, на Донецькім Кряжу, серед сили чужоземного люду, чоловік робиться всесвітнім пролетарієм, а що до батьківщини, до клаптя рідної землиці, то й той лад погасає, що був у Пантелієвці.

Не має знов на Степовій Україні спільних всьому народові споминів про старовину, спільних звичаїв, про одержу вже говорилося, навіть часто зовсім спільної говірки нема: бо один переселився сюди з Полтавщини, другий з Поділля, третій з Наддніпрянщини, і кожний приніс щось своє; далі, один оженився з Молдованкою, другий з Болгаркою, ця вийшла заміж за Грека, та за Кацапа, инша навіть за Жида або так, на віру з ним живе. Такий лад дуже винародовлює людей або, як кажуть, інтернаціоналізує, робить, ніби, всіх однаковими, і от-така однаковість заставляє кожного з тої мішанини, забуваючи все своє рідне, ставати таким, як всі кругом. Де-хто каже, що край цей дуже нагадує

Америку: туди так-само люде збіглися з усіх всюдів, перемішалися, переплелися та захопились промислом і комерцією та й забули—той свою Англію, а той Іспанію, а той Росію.

Ціле життя в Америці перетворилося на міщанське, городське, фабрично-промислове, і яка-небудь українка-переселенка з Галичини, через десять літ пробування в Америці, вже нічим не відрізняється від французанки з-під Парижа або Румунки з-над Дунаю. Хіба що мову свою знає ще. Так само й тут. Є тут край, котрий зовсім таки можна прирівняти до Америки—це степи Донецького Кряжу, там де Юзівка, Бахмут, Луганськ; раз-у-раз тільки й бачиш фабричні комини, неначе з землі ростуть, а кругом дімки робітників. З дімків цих дуже скоро виростає робітнича слобідка, з Слобідки—містечко, а за де-кілька літ там, де був голий степ, вже виросло і зашуміло велике фабричне місто, засвистіли поїзди переплетених між собою залізниць, загорілася електрика, заревли заводські гудки. Так що степовик, виїхавши, скажемо, з дому та вернувшись через який десяток літ, попав би неначе в казку. Що-до цього перетворення тихої природи на шумний фабричний осередок, то дуже добре читати книжку Спиридона Черкасенка, „Казку старого млина“. Черкасенко, як і Карпенко-Карий, син Степової України, і на творах його відбилися життя нашого Низу-Степу, тільки в Карпенка-Карого хліборобське життя, а в Черкасенка більше фабрично-робітниче. Маємо ще одного славнозвісного письменника нашого і політичного діяча, як не родом, то життям-з Степової України: Володимира Винниченка. Цей письменник найбільше малює робітниче життя, як цілої України, так і Низу-Степу.

Надзвичайно гарно змальовано їм наймання строкових сільсько-господарських робітників на Степовій Україні. Отже, що-до людности Степової України та звичаїв, норівів і стремлінь її життя, то в кінці скажемо одним словом: це українська Америка.

Повітря тут гаряче й сухе, вохкості мало, річок і ставів рідко. По цілій просторній Степовій Україні простують до моря тільки чотири великі ріки: скраю, на заході і сході, Дністер і Донець, а в середині лиш Бог і Дніпро. Ріки ці мають свої зарічки, як-то: Ягорлик, Чичиклія, Інгул, Інгулець та інші, але що то за води! Приміром, Чичиклія: це балка, правда, широка, просторна, але в ній вже більше орють та сіють, як води набирають. Тільки посередині балки мокріє сонний струмочок, що

сухим літом трохи-трохи не всихає цілком. Звичайно, при водоспаді своїм і ця нужденна Чичиклія, і Інгули та інші збільшуються. Про стави нема що казати: тільки по весні, як снігова зима вдалася, в них є вода. Сухим літом на ложах цих ставків просто порох. Лісу нема, води нема, через це й сухо. Та це ще не всі причини сухости. На Степову Україну віють сухі вітри. Зимою віє з північного сходу, що приносить собою снігові хуртовини або, як тут кажуть, „хугу“, а весною віє з південного сходу, що приносить собою „суховій“. Такий суховій часами як вдарить в місяці лютому, то де ще в Бога той український „теплий Олекса“ (17 марця), а тут вже 17 лютого старого стилю тепло, аж гаряче, і курявою крутить по дорозі або, як тут кажуть, „пиляка“. Раз-у-раз на поле тут виходять вже в кінці лютого. В початку марця весняні роботи тут вже йдуть повним ходом. В петрівку вже жнуть, і до Петра й Павла на полі, бува, вже нема озимини й званія. Почавшись в квітні, на великдень, літо тут тягнеться та й тягнеться, аж до Покрови, а часами, то і в жовтні, на Дмитра - Параски, буває так тепло, що люде впрівають. Лист на акації держиться мало не до зимового Миколи, але десь коло цього дня, а інколи раніше, в Пилипівку, починається тепла дощова осінь. Тоді цілий степ потопає в страшнім, грузькім болоті, бо тут дуже чорноземля, аж просто клей. Вище й низче тут нема, скрізь рівно, через те нікуди збігать воді, і вона вся йде в землю та так її розпустить, що люде тільки на двох колесах, та ще й ступою, можуть переїхати кудись по своїх потребах. Коли-ж раптом вдарить морозець, і те болото замерзне, то настає така грудка, що хіба верхом можна переїхати. Потім потрохи та грудка зітреється, по шляхах піде накат, і часами на Різдво маєте добру літню дорогу.

Санна дорога буває рідко: або зовсім мало снігу, або сьогодні намете хугою цілі гори, а через три дні весна, і немає нічого.

Вряди - годи лиш люде попоїздять санками два, три, тижні. Отже, можемо сказати, що на Степовій Україні є тільки дві пори: літня пора і зимова пора. Літня тягнеться з марця по листопад, а зимова з листопаду по лютий-марець. Літньою порою здебільшого спека, а зимовою дощі. Загалом же кажучи, повітря тут дуже нестале, непостоянне. Часами в жовтні хоч сані запрягай, а на Водохреща хоч купайся після Ордані.

Що робить наш степовик? Працює коло землі, дуже багато ходить коло скотарства, веде жваву комерцію і заробляє коло малого й великого фабричного промислу. По-над морем та лиманами ловить рибу, працює по пароходах та по пристанях, — морякує.

Сіється тут найбільше пшениця та кукурудза, житнього хліба тут рідко де й знайдете. Коло городини тут мало ходять, а коли ходять, то найбільше Болгари, котрі доглядають за всякою зелениною—за помідорами, червоними й синіми, сельдерейом, перцем, капустою, огірками то-що. Багато людей тут баштанує, садять кавуни, дині, соняшники, гарбузи. Велике місце в тутешнім городництві забирає виноградарство, дуже смачні і ріжноманітні сорти винограду доглядають тут і мають з цього великі заробітки. В західній частині Степової України, а саме в напів-молдуванському терешпільському повіті, на Херсонщині, Молдуванами, кацапами-старовірами та й нашими людьми ведеться досить значне садівництво. Садок і виноград тут заробітком, особливо—чим ближче до Дністра. В тутешніх людей, так—само, як у сусідній Руминській Басарабії, вино—замість води: просто в діжці в сінях стоїть, і його п'ють квартами, як воду, але не хмільють, бо воно досить слабе. Як тут вино, так на решті Степової України виноград, кавун, диня і насіння соняшника єсть звичайні ласощі. Як настане серпень-вересень, то й в обід виноград та кавун, і на вечерю, і снідання, а що до насіння, то не знати, чи де-інде його так люблять, як тут. Лускають всі: і багаті і бідні, і пани, і селяне, і городяне... Поруч з хліборобством, що ведеться більше машиною, як людськими руками, тут дуже велике скотарство. Є тут ще досить просторів, котрих не зачеплено плугом, особливо по крутих пагорках та кучугурах. Весною і в осени тут росте досить степових трав, на котрих випасаються цілі череди овець—мериносів. Декілько степових чабанів (пастухів) з своїми високими „герлигами“ (палицями) та цілою зграєю лихих псів (овчарок) стережуть ці отари (череди). От маєте, до речі, степові слова: чабан, герлига, отара, овчарка. Так само можна бачити тут великі череди рогатої худоби та й коней, особливо фільваркових або, як тут кажуть, економічних. По цілім краю, по більших та менших містечках його, розкидано тут сімля майстерень ковальського промислу та сільсько-господарського хліборобського знаряддя, де-які навіть з

ливарнями чавуну. Це через те, що тут раз-у-раз роботу руками переводять на машину, та й знов на тих величезних ланових просторах годі було б обійтися людськими руками. В майстернях тих часто-густо роблять самі хазяїни; коли діло ви-ростає, починають по-трохи принаймати, де-далі, все більше, і так нерідко з кузні виростає згодом цілий заводець. Але загалом кажучи, заводці і заводи ці здебільшого не в українських руках: або в жидівських, або в грецьких, або в німецьких, а коли щось велике, що дає значний зиск, то хазяйнують як не Англійці, то Французи, особливо в такому фабричному осередку, як, приміром, Катеринослав та Донецький Кряж. Українці тут тільки робітниками. Катеринославщина, приміром, дає щорічно фабричного промислу на 97,5 мільонів карбованців, а все то йде чужинцям, Україна ж має з того лиш поденну робітничу платню... Тут маємо безліч всіляких фабрик та заводів—вовняні, мила і свічок, коркові, цукрові, машинні, фабрики залізничних матеріалів, корабельні, бляшаних виробів, механічні, порцелянові, тютюнові, олійництва, мельництва та інші.

Домашній промисел проте мало розвитий на Степовій Україні, хіба що камінярський, в олександрівським та Бахмутським повітах Катеринославщини та кругом Одеси. Такі місця, як Кривий Ріг, Юзівка, Катеринослав, Маріуполь, Бахмут, Бердянськ, Олександрівськ, Єлисавет, Миколаїв, Одеса та інші—це справжній здвиг столиць українського фабричного промислу і осередки українського робітничого життя. Отже, наш український степовик, наскільки є сільський господар, настільки й фабрично-заводський робітник—пролетарій. Є що й викопати з землі на нашій Степовій Україні, і коло цієї тяжкої роботи ходить наш степовик, як і заходжі люде з цілої України. Підземними добрами найбагатіша східня частина Степової України, так би сказати, по лінії від міста Маріуполя до міста Бахмута, що зветься Донецький Кряж.

Тут маємо навіть золото, хоч небагато, але є, в кварцевих жилах Нагольного Кряжа, а також срібло, теж небагато. Зате сила тут живого срібла (ртуті), досить міді, заліза, кам'яного вугілля, соли, гіпсу.

Ці самі добра та й інші є і по другіх краях Низу-Степу, крім срібла й золота. Так, на Херсонщині знайдете знов мідь, багато заліза, коло Кривого Рогу, кам'яного вугілля, порценалю,

охри, а на приморських лиманах, на Куяльнику, на півострові Кинбури, проти міста Очакова, та в інших місцях—сіль. Крім того, скрізь по Херсонщині—будівельний камінь, так званий дірчастий вапняк, та сірий камінь-дикар. На Таврії знов мідь і сіль, а в Катеринославщині, особливо коло Нікополя, марганець.

Навидатнішою смугою Низу-Степу є беріг моря, точка сполюки України з водяними світами, там, де крайовид земляного степу переміняється на крайсвіт такого самого безмежного, чистого водяного степу. Гарячим південним літом, коли в повітрі аж немов палахкотить, і тепломір гонить до 50 ступнів по Реомюру, коло ніг ваших, на мармуровім піску, лагідно полощиться синя прохолода води, то набіжить хвилию по самі коліна, то відлине, то знов набіжить, безконечно виспівуючи свою шум-пісню. Навколо рибалки, напівголі, засмалені аж чорні, як негри, та й кожен чоловік, що побуде по-під тим сонцем, по над морем—хоч з тиждень, стає чорним на цілім тілі, як арап. В таку спеку люде тут стараються вдягатися як найменше та конче в білу одежу, щоб не так гаряче було,—в поединче біле вбрання, на голову білий бриль, а на ноги білі полотняні капці. Як вдягнутися так та держатися близько моря, тоді не страшна ніяка спека, а навпаки ще й приятно і здорово. Сонечко, мати всього життя, пронизуючи вас наскрізь проміннями своїми, лічить всяку хворобу, загіває; пестить, милує. Люде тут здорові, сухі, але жилові та крепкі; жіноцтво гостре та легкодумно-веселе, діти бистрі, цікаві; забіяки. Такого гарячого підсоння нема на цілу Україну, і край цей, Поморря, найтепліший на Україні край—українська Африка.

Наші поморські рибалки мусять бути людьми дуже сміливими. На своїх байдаках виїжджають вони по рибу,—бички, кефаль, камбала, оселедці,—далеко в море, часами на верстов 60 від берега, і тут буває, як кажуть, „часом з квасом, порою з водою“: инколи все гаразд, риби повні байдаки і заробіток гарний, але инколи як зашумить, запіниться, розгуляється водяний безмежний степ, та не на годину, другу, а на цілу добу, дві—тоді біда.

Тоді або добути (проти моря способом) або вдома не бути.

Так казали колись і діди-прадіди багатьох теперішніх чорноморських рибалок, наші славні українські запорожські козаки, воюючи з ворогом.

І Поморря і більш північні околиці Низу-Степу повні споминів про них, про цих степових та морських лицарів-орлів,

Цілий цей край, Низ-Степ, це їхній, запорожський край. Ніхто інший як вони назвали цей край Низом. Особливо повні споминами про них береги низового Дніпра. Тут, по дніпрових островах, півостровах, заводях та зарічках, будували вони свої Січі Запорожські, а звалися вони запоріжськими через те, що стояли за порогами дніпровими: на протязі Дніпра від Катеринослава до Олеськандрівська поперек річки йдуть кам'яні пригорки, один вище, другий низче. З вищого вода з шумом і ревом спадає вниз, крутиться, пінить, порскає, потім спадає ще низче, з порогу, і таких порогів єсть де-кілько: Кодацький, Сурський, Кам'яний, Багатир, Звонець, Ненаситець, Внук, Будило, Вільний та інші. Переплисти ці пороги дуже трудно, а пароходи дніпрові тут зовсім не ходять. От тут то, за цими порогами, будували наші українські козаки свої кріпости—Січи, а що вони були за порогами, то здавен звалися запорожськими. Січи ті найбільш були поблизьку теперішнього міста Олеськандрівська, але рівночасно були й низче, аж до теперішнього Херсону з Олешками, по тім боці Дніпра. Дніпро був запорожським, широким та вільним шляхом у море, а дніпровий лиман, особливо напроти міста Очакова—це був той міст до моря, крізь який раз-у-раз треба було пробитися між вартовими турецькими гарматами, що не пускали запорожців у море. Що той Очаків бачив на своєму віку наших дідів-прадідів запорожців—один Бог знає...

Як-що через лиман, по-під Очаків, ніяк не можна було проскочити, запорожці обманювали варту: вертаючи з моря, простували на керченську протоку, по-за Крим, та виїзджали до Озівського моря; звідсіль лиманами в річку Молошну, де тепер Мелітополь, з Молошної перетягали свої чайки на різні дніпрові зарічки, і так доставалися додому. А Турок чекав та й чекав на них в Очакові.

Так-то цілий той Низ-Степ та море виходжено запорожськими ногами та виїзджено запорожськими кіньми й човнами, а скільки крові тут дідів-прадідів наших пролилося в безконечних битвах з Татариним. Цілий Низ-Степ в могилах. Правда, не всі тії могили-кургани запорожсько-татарські. Є тут могили і давнішого походження, як Запоріжжа, це так звані скифські могили; є знов могили пізнішого, як Запоріжжа, походження,—це насипи катеринівського розмежування запорожської земельки по-між цариціними вельможами: але багато і могил запорожсь-

кого телеграфу *) та могил, де упокоїлися на-вічно благородні кости найкращих синів України, запорожських лицарів, дідів-прадідів наших.

От такий-то Низ-Степ. Хоч не зовсім повно там нашого народу, як, приміром, на Середній Україні, на Поліссі, в горах, хоч багато тепер живе на Низу Степу чужих нам народів,—але з давних давен це край запорожський, земля, повна крові і костей батьків наших.

Що до залізничних шляхів, то Низ-Степ, так би сказати, наскільки багатий ними, настільки й бідний. По правім боці Дніпра степові залізниці найбільш снуються й переплітаються кругом Кривого Рога, а по лівім боці Дніпра на Донецькім Кряжу. Ці дві густі сітки залізниць звязані одна з другою через фабричний залізничний Катеринослав. Зате решта степу стоїть майже без доріг: перетне Низ-Степ колія та й довго, довго шукати, поки натрапиш на другу. Рідко де на Вкраїні буває так далеко до станції як тут. До свого повітового міста люде часами їздять кругом, накладаючи по 200 верстов та переїзджаючи через чужий повіт. Як замерзне річка і стануть пароходи, то знов, щоб дістатися до недалекої пристані вгору чи вниз, часами треба об'їхати залізницею великий круг. З більших тутешніх колій треба назвати: лінію Одеса-Бірзула (з боковою на Тирасполь); Одеса-Помішна (з боковою на Миколаїв); Херсон-Миколаїв-Долинська (з боковою на Кривий Ріг); з Криму на Харків, через Мелітополь-Олександрівськ-Павлоград (з боковою на Донецький Кряж); з озівських пристаней—Бердянська, Маріуполя і Таганрога, вздовж краю на північ, до Донецького ж таки Кряжа. З поперечних-доріг-Бірзула-Донецький Кряж (через Знаменку, П'ятихатку-Катеринослав) та Кривий Ріг-Донецький Кряж (через Дніпро й Олександрівськ). Пароходи, крім моря, ходять Дністром, Богом і Дніпром. Дніпром від Олександрівська до Херсону, а звідсіль вже бого-дніпровим лиманом йдуть великі морські пароходи на Миколаїв, Очаків, Одесу; Богом від Вознесенська до Миколаїва; Дністром із Середньої України до Дністрового лиману. По тім боці лиману, вздовж берегів моря, аж до Дунаю, в Румунії, живе багато українців.

*) Щоб дати знати Середній Україні про похід на нью Татар, запорожці будували на могилах вежі, на вежі клали бадилля і вночі запалювали його. З могили видно на могилу, з цієї—далі, з цієї ще далі,—і так аж на Середню Україну.

Найбільші й найкращі міста Степової України звичайно туляться до моря. Тут стоїть столиця Степової України, Одеса, Миколаїв, Херсон, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог; найбільшим і найкращим містом серед самого степу єсть Катеринослав.

Одеса, як кажуть, „Південна Краля“, стоїть при широких заливів Чорного Моря, велике приморське європейське місто, з силою всяких народів, між котрими, проте, найбільше змоскалізованого жидівства. Торговля, біржа, газети, театри, наука та різні культурні, громадянські установи тут справді здебільшого в жидівських руках, через це Одесу можна б мати за осередок культурного жидівства на Україні. Коли їдете вулицями міста, мимоволі читаєте таблиці по-над всякими крамницями та робітнями, так і миготять фамилії купців і майстрів, що походять від назвиська різних міст і містечок України: Богуславський, Смілянський, Немировський, Заславський, Уманський, Стрижавський, Білоцерковський, Чудновський, а всі ці фамилії належать жидівським родинам. Крім того, Одеса є осередком німецьким, а останніми часами і українським, себто тут єсть осідок де-яких значніших українських культурних установ. Що до Москалів, то вони в Одесі здебільшого урядовці колишньої російської держави. Якоїсь старовини або історичних пам'яток Одеса не має, бо місто це ще дуже молоде, засноване трохи більше ста літ тому назад, але за те тут провадиться велика світова торгівля. Звідсіль щороку вивозиться за границю більш як на 100 мільонів карбованців сирого матер'ялу та ввозиться вугілля, рижу, південних овочів, чаю на 50 мільонів карбованців. Має Одеса і великий фабричний промисел: металеві фабрики, хімічні, олійні, макаронні, консервні, цукроварні та інші. З вищих культурних установ в Одесі є тільки московський університет, котрий задовольняв наукові потреби Низу-Степу, Бесарабії, Криму та навіть Кавказу, через це склад студентства завжди був дуже інтернаціональний і до українства байдужий, не так як у Києві та Харькові. Професура одеська також не дала визначних українських імен. Загалом кажучи, Одеса найбільше славна морем, своїми будівлями, рівними чистими вулицями, московським співочим театром та пишно вбраною людністю, особливо - жіноцтвом заможніших верств. З цього боку інші великі міста України виглядають багато простіше і скромніше.

Миколаїв, над сточищем Богу, велике торгове фабричне місто: тут робляться кораблі, машини та військове знаряддя. Найголовніший предмет торгіві—хліб. Останніми часами тут поволі зосереджується українське культурне життя, особливо кругом „Просвіти“, що досить успішно об'єднує околиці.

Херсон, над сточищем Дніпра, адміністративний осередок Херсонщини, славний торгівлю хлібом і деревом та фабриками деревляної заготовки, мила і тютюну. До Херсону доходять великі морські пароходи, без того значіння міста впало-б.

Мелітополь, над р. Молошною, адміністративний осередок Таврії, славний торгівлю хлібом, деревом, шкурами, вовною та хліборобськими майстернями. Останніми часами осередок таврійського українства.

Бердянськ, над Озівським морем, та-само торгує хлібом, деревом та хліборобськими машинами. Багато млинів, броварів та винниць. Маріуполь, теж над Озівським морем, але з луччою, як Бердянськ, пристанню, при сточищі в море річки Кальміуса. Має велику торгівлю хлібом та добрими Донецького Кряжа, також і фабричний промисел.

Таганрог, над Озівським морем, також торгує хлібом, а крім того, рибою, олією, шкурами, салом, і має фабричний, металевий і шкуряний промисел.

Сусідні міста: Ростов, Нахичевань, Ново-Черкасск, хоч належать вже до землі Донських Козаків, але ще є торговими осередками і для сумежної України.

Крім цих більших міст Низу-Степу, можемо назвати ще: Дубасари, над Дністром, торгівля хлібом, вином, тютюном і худобою; Бендери, над Дністром, з значною торгівлю, тут помер великий гетьман України Іван Мазепа, після полтавської битви 1709 року; Терешпіль над Дністром, з великою торгівлю хлібом; Акерман, над Дністровим лиманом, торгова пристань, колись столиця нагайських і буджацьких татар, так званий Білгород; Вознесенське, над Богом, пароходна пристань, торгує хлібом і деревом; Березівка, з торгівлю хлібом і ковальським промислом, що поволі переходить в майстерні хліборобського знаряддя, місце весняного наймання строкових робітників; Очаків, пристань, з торгівлю хлібом, але найбільш славний історичними споминами з часів запорожських; Бобринець, де почали свою славу діяльність творці українського театру, Марко Кропивницький і

Іван Тобилевич (Карпенко Карий); Кривий Ріг, над Ігульцем, з копальнями залізних руд; Нікопіль, над Дністром, з копальнями та фабриками, на старім чумацькім шляху з України в Крим, Борислав, над Дністром, куди заходять вже менші морські пароходи й барки і тут приймають з дніпрових байдаків кладь до морської подорожі; Кахівка, хлібна пристань і місце весняного наймання строкових робітників; Олешки, над Дніпром, напроти Херсону, колись околиці одної з запорожських Січей, тепер осередок рибальства, баштанів, садівництва та огородництва; Кинбурн, напроти Очакова, також осередок рибальства, соляний промисел і давня кріпость; Олександрівськ, над Дніпром, пристань і залізничий гудзь, з значним фабричним промислом, в околицях міста незабутні для кожного українця місця старого Запоріжжя. Катеринослав, над Дніпром, велике, гарне, торгове і культурне місто, столиця запорожського краю. Так-само, як в Одесі, в Катеринославі живе дуже багато всякого неукраїнського люду, але ж зате, не так, як Одеса, Катеринослав оперезаний великими й багатими українськими селами, в котрих найбільш на Україні зберіглася пам'ять про старі козацькі запорожські часи. Коли не лічити Галичини й Буковини, то тут найперше, серед потомків запорожських, прокинулася українська свідомість; тут найперше по українських селах вирости „Просвіти“; тут найбільше серед робочого люду, селянства й робітництва, українського патріотизму. І все то зробив Катеринослав, осідок української інтелігенції та українських культурних установ. Серед катеринославської інтелігенції зустрічаємо такі імена, як професора Яворницького, славного знавця старого Запоріжжя, а серед катеринославських культурних установ—така напр., як Запоріжський Музей Поля, де зібрано багато коштовних річей запорожської старовини, так що оглядач, йдучи проходами Музею, мусить думкою і серцем перенестися в далекі запорожські часи, на острів Хортицю, в осередок запорожських булав, перначів, каламарів, жупанів, чубуків, пістолів, самопалів, гармат, шаравар, табакерок і т. і.

Крім зосередження українського життя запорожського краю, Катеринослав славний своїми металевими фабриками, торгівлею деревом, що Дніпром припливає сюди з Полісся, хлібом та кам'яним вугіллям, що надходить сюди з Донецького Кряжа. Як говорилося вже, Катеринослав єсть дуже важний гудзь залізни-

чий, бо стоїть між залізним Кривим Рогом та кам'яно-вугільним Донецьким Кряжом, жваво передаючи одно другому. Нарешті, місто розляглося на правому високому березі Дніпра, напроти дніпрового великого луку, має досить зелені і б'є в очі своїм гарним видом. Особливо гарні крайовиди представляються з так званого потьомкинського саду: на пишній та широкий тут Дніпро, на острова, на залізничий міст, на задніпров'я.

На Донецьким Кряжу треба зазначити такі фабричні осередки, як Юзівка, серед цілої сіті залізниць, найбільші в цілій Україні копальні кам'яного вугілля і сила залізних та сталевих заводів; Бахмут з великими копальнями соли та солеварнями; Микитівка, з копальнями живого срібла (ртуті) і теж кам'яного вугілля; Слав'яносербськ, над Донцем, межа Донецького Кряжа і хліборобської Слобожанщини, що однаково відбивається на торгівлі і промислі міста; Луганськ, осередок металургічного промислу, з фабриками машин, ліварнями, скляними заводами, майстернями металевих знаряддя, а крім того, з броварським, гарбарським, черепичним, миловарним та спіртокурним фабричним промислом.

Оттака-то наша Україна: Полісся, Середина з Верховиною і Степ, або: Північна Україна, Середня Україна і Південна Україна. Навколо нашої України ось-які народи і держави: з півночі—Білорусь і Москва; з полудня Чорне й Озівське море, а між ними, в Криму, татари; з заходу—Румунія, Угорщина і Польща, а зі сходу знов Москва і Донщина. Між цими народами і державами стоїть Україна-Мати, наша власна велика багата хата, де живе велика тридцятиміліонна українська родина наша. Все народ трудящий, найбільш селяне та робітники, та ще громада народньої інтелігенції. Великих панів та фабрикантів ми, Українці, не маємо серед себе: вони пішли або до москалів або до поляків. Через це українське діло—це діло трудящого народу, а не панське: великим панам Україна не на руку.

Але треба пам'ятати, що не всякий має свою власну хату: інший живе у своїй власній господі, а інший в сусідах. Так само буває і з цілими народами: інший народ, хоч має свою власну хату, свою землю, край, державу, проте не увесь живе вдома; якась частина його проживає в сусідах, себ-то, в чужій державі, в чужім краю. От-так як, приміром, німці на Степовій Україні. Отже той край, де народ живе споконвіку, у своїй влас-

ній хаті, зветься корінним його краєм або з-грецька метрополією. А той край, де народ пізніше осів, переселився в сусіди до чужинців та й там наново закорінився, зветься з-латинська кольонією.

Так ото-ж метрополія і кольонія.

Ціла Україна,—Полісся, Середина з Верховиною і Степ—це наша метрополія. Але ми маємо ще й кольонії. По тих кольоніях, загалом кажучи, живе щось коло п'яти мільйонів нашого українського народу. Акурат сказати не можна, бо не було нагоди до ладу полічити наших людей по кольоніях тих.

Найбільша і найстарша наша кольонія, що границями своїми підбігає мало не під саму Україну, до таганрогської округи,—це Чорноморія, як що вважати її справді кольонією. Сюди народ наш переселився ще за часів цариці Катерини, після того, як вона скасувала Запоріжську Січ. Хто з запорожців хотів і далі козакувати, то мусів вийти сюди, на береги річки Кубані, і записатися тут до Чорноморського козацького війська. Чорноморське військо повинно було обороняти Росію від кавказьких черкесів, так-само як колись Запорозьке військо обороняло Україну, Польщу і цілу Європу від кримських татар. Згуртував і на Кубані посадив це новітнє українське козацтво отаман Антін Головатий. Це ті самі Чорноморці, про котрих наша українська пісня співає:

„Слава нашим козаченькам,
Нехай ворог гине,
Слава нашим Чорноморцям,
Слава Україні.“.

Або ще така:

„Ой, встану я рано, рано,
„Умиюся біло, гарно,
Ой, стану я край віконця
Виглядати Чорноморця.
Чорноморець, мамцю їде,
Аж семеро коней веде,
Сам на восьмим, вороному,
На сидельці золотому,
А в жупані голубому ..“

Згодом, замість „жупанів голубих“, московські міністри повбирали наших Чорноморців в черкеські кереї з патронами на грудях та нашили їм на плечі салдацькі пагони, а командувати звеліли не інакше, як по-московські.

Щоб Чорноморці як найскоріше забулися про свою Вкраїну, почали москалі домішувати до їхнього війська терських козаків, кацапів з роду, та посилати Чорноморців до терського московського козацького війська, і так думали позбутися тої „хахлачини“. Та нічого не вийшло. Крепкий наш народ до своєї рідної української мови, до своїх норів і звичаїв. Як приїдете на Кубань, ще й сьогодні побачите ту саму Україну, що й над Дніпром. Ті самі українські села та хуторі, хліборобство й скотарство, особливо по правім боці Кубані. Столицею Чорноморії і осередком українського культурного життя тутешнього нашого козацтва є місто Катеринодар, над Кубанню, з пам'ятником запорожському козацтву, батькові Чорноморського чи, як тепер кажуть, кубанського козацтва; залізничий гудзь і велика торгівля сільсько-господарськими продуктами. З інших міст треба назвати ще: Новоросійськ, пристань на Чорному морі, з великою торгівлею хліба, вовни і сім'я та вивозом бакинської нафти; Темрюк, над кубанськими лиманами, торгує хлібом; Єйськ, торгує хлібом; Озів, при сточищі Дону до Озівського моря, славний своїми історичними споминами, тепер осередок хлібної торгівлі й рибальства.

Крім Чорноморії, сила наших людей живе скрізь по Кавказському Передгірррю, аж до самого Каспійського моря, далі в Туркестані на Сибіру,—в околицях омських, та на Амурі,—в Оренбурзі, в Саратовщині, Самарщині і т. д., годі збагнути та полічити, бо тут вже часто йде перерід наших людей на Москалів та Татар, не витримує, бачте, купка наших родаків серед цілого моря чужинців навколо. В ці закутки наш народ дістався, як кажуть, на „Зелений Клин“, на переселення в пустопорожні землі, куди його спроважувало московське „землеустроїтельне“ правительство. В книжці нашого славного українського театрального письменника Івана Тобилевича (Карпенка Карого), що зветься „По-над Дніпром“, дуже гарно і правдиво написано, як-то наш бідний люд не хотів кидати рідної землиці та переселятися світ-за-очи, на Зелений Клин. Але лиха доля та злидні гнали його туди, а тепер і не знати до ладу, скільки його там, серед того азияцького московсько-татарського моря.

Зовсім інакше виглядають кольонії нашого українського народу в Америці: тут українство сильне, бо свідоме, просвічене, особливо в Канаді та Сполучених Державах Північної Америки,

хоч останніми часами прокидається Україна і в Південній Америці, в Бразилії та в Аргентині.

Сполучені Держави, Канада, Бразилія, Аргентина,-- як дістався наш український народ сюди, до Америки, аж за окиян-море? Так само, як і на Зелений Клин: злидні загнали. За шматком хліба, за заробітком, за святою землею поплив сюди через окиян-море трудящий український люд, покинувши батьківщину для розкошування чужинців, звідсіль, -- з Середньої Поліської України, особливо ж з Верховини, Галичини й Буковини найшло сюди українського народу велика сила, і тепер там його єсть чи й не коло мільону людей.

Але Америка, як звісно, край дуже великий, завдовжки мало не 15 тисяч верстов; живуть там люде найбільше англійського, гишпанського та португальського походження, єсть, проте й всякого іншого народу, єсть потомки давніх червоношкурних американських туземців, і все то перемішалось, переплелось, з'єдналось, та й вишов новий народ, Американці. Ці Американці в своїй Америці складають багато окремих самостійних держав. Найбільша держава в них це Сполучені Штати, де місто Новий Йорк. Далі Бразилія, Аргентина, куди не-що-давно дуже переселялися Жиди; нарешті Канада, держава, що підлягає Англії, і багато менших держав. Як їхати по Америці з півночі на полудень, то найперше буде оця Канада, потім Сполучені Штати, потім менші держави, далі Бразилія, а на полудні Аргентина. Кожна з цих держав звичайно поділяється на адміністративні шматки, так як би от наші губернії, а кожний такий шматок або, як кажуть, провінція має своє назвисько.

Так от, деж шукати наших українських людей по тій Америці?

Найперше в Сполучених Державах (Штатах) в місті Новім Йорку. Приїхавши до Нового Йорку, треба шукати редакцію американської української газети „Свобода“, а знайшовши її, доведеться здивуватися, як то наші люде перевернулися на спритних, метких, ретельних Американців. З „Свободи“ вам покажуть дорогу до „Українського Народного Союзу в Америці“, котрий об'єднує собою силу „українських братств“, а ці братства складаються з декількох українських церковних громад, або парафій. Отже, зерном українського життя в Америці є парафія. Звідсіль, з парафії, починається дальша організація

американського українства. Але треба знати, що парафія ця не православна, а уніяцька, бо найперше утворили її тут галицькі Українці, а вони, як звісно, уніяти. Тут до речи буде сказати, яких вір держиться український народ.

Де хто думає, що Українець повинен бути тільки православної віри, і що всі Українці православні. Але насправді воно не так. На нашу думку, Українці держаться аж шести вір. Правда, найбільша частина Українців належить до московсько-православної віри, котра має над собою як найстаршого, як голову, московського патріярха; друга частина Українців належить до Греко-католицької або уніяцької віри; хто був у Галиції, той бачив її, котра має над собою як найстаршого, як голову—римського всесвітнього патріярха, або, як кажуть, папу римського; третя частина Українців належить до греко-православної віри, котра має собі старшим буковинського румино-українського митрополита в місті Чернівцях, а вся загалом церква підлягає, яко голові своїй, царгородському патріярхові; четверта частина Українців належить до римо-католицької віри, до тої самої, що й Поляки, Чехи, Хорватські та Словінські Сербі, Французи, Італійці, Гишпанці, Німці та багато інших народів, а ця церква має над собою як найстаршого, як голову, того самого римсько-всесвітнього, або католицького патріярха, що заправляє і уніятами; п'ята частина Українців держиться нової віри, що вродилася з німецької люторської віри, це—євангельське християнство, або баптизм (цю віру в нас часто називають „штунда“, але так казати не слід, бо то прозвище, а не назва, і баптисти наші дуже обіжаються на це призвище); шоста частина нашого українського народу держиться всяких інших вірних секцій, як-от субото-адвентизм, мальованщина і т. д.

Отже, в українстві єсть шість або й більше вір, а не одна православна, і то нічого не шкодить: нехай собі кожний вірує по-своєму, як йому Бог на душу положив, але всі—Українці, і ніхто не луччий і не гірший Українець через свою віру. Віра-вірою, бо то діло людської совісти, а що до народности, то вона одна: на Україні, в Чорноморії, на Зеленому Клину і в Америці. Так ото-ж наша американська парафія є найбільше уніяцька, і найпершими українськими культурно-національними діячами в Америці є уніяцькі священники та ради парафіяльні. Недавно померший український уніяцький єпископ в Америці, о. Сотир

Ортинський, був справжнім національно-культурним і політичним керманичом цілого американського українства, так як би головою Американської України.

Парафіяне живуть тут в добрій згоді з попівством та дяко-учительством, котре щиро працює над гуртуванням Українців на чужині, ходить коло просвіти та політики народньої, не задається, не несеться високо, не панує, та й виглядом своїм мало-що відрізняється від робітника: піп тут вдягається в таку одіжку, як всі люди, не запускає волосся по самий пояс, і тільки, як відправляє службу Богу, вбирається в ризи. Церква тут не тільки церква, а разом і школа, до церкви ж таки збираються громадяне і на парафіяльну раду і на політичне віче, чи мітинг, читальня теж у церкві, навіть Шевченкові роковини справляються в церкві, коли немає другого більшого місця. По американські! Може кому доводилося бачити фотографію американських Українців з приводу якогось національного свята, або збори читальні, або який економічний союз чи інша організація, то так: на тлі иконостасу—гурт людей, інші стоять, інші сидять; посередині, проти царських врат, прикрашений та уквітчаний портрет Шевченка, під портретом піп і парафіяльна рада, а всі вдягнені по-європейському, в сурдутах, білих комірцях та манькетах, такими панамі, хоч куди, а все то робітники та хлібороби, вчорашні галицькі та полтавські мужики.

Так-то організація нашого народу йде з парафії.

Парафія лучиться з другою, третьою, четвертою парафією в братство. Братство знов лучиться з другим, третім, четвертим братством у спілку. Спілка з другою, третьою, четвертою в Народній Союз. В 1907 році в „Народньому Союзі“ в Новім Йорку було 175 братств. Союз має капітали. Він видає своїм членам грошову заемогу. Коли, приміром, член, при тяжкій фабричній американській роботі, втратить обидва ока або обидві руки—Союз видає 2000 карбованців; коли батько родини згубив трудоспособність, Союз платить родині річно 300 карбованців; коли хто з трудящих членів родини помре, Союз видає 2000 карбованців і т. д. Цей самий Союз видає в Новім Йорку ось вже 25 років велику українську газету в Америці, згадану вже „Свободу“. В Сполучених Державах наші люди мало ходять коло землі, а тим більше коло власного шматка її: мало не всі українці Сполучених Держав, коло 300—350 тисяч, працюють,

як робітники та майстри, на безконечних та різноманітних фабриках і заводах краю, а найбільше в Новім Йорку. Інша справа в англійській Канаді.

Канада, особливо на півночі,—це неначе Сибір: холодно. Але на полудні і в західній частині дуже добре: тут не зачеплена ще плугом, родюча чорноземля, багато вохкості, річок, зарічків, озер, а серед них гарні степові простори та непочаті ліси. Це провінції: Манітоба, Саскачевань, Альберта та Колюмбія. Ото-ж сюди й стараються достатися наші Українці та придбати собі тут шматок землі. Правда, не легко то дається, бо канадійське правительство (англійське) більш продає переселенцям такі землі, що пустують ще, а через те стоять оддала від міст і залізниць, хоч і за невисоку ціну: від 40 до 100 карбованців за десятину. Через це до Канади іде той, що має вже якийсь гріш за душею. Найперше їдеться до міста Квебека, над затокою св. Лаврентія. Тут, в Квебеці, починаються залізниці, що йдуть до західних провінцій, і Українець звичайно купує собі білета до міста Вініпегу, осередка провінції Манітоба. У Вініпегу вже знайдете досить своїх людей: це справжня столиця канадійського українства. Передовсім тут знайдете таке потрібне для кожного переселенця товариство, як „Українська Народня Земельна Компанія“, котра дає всякі поради новоприбувшим.

Далі тут є багато всяких українських товариств, парафіяльних, просвітних, робітничих: Народній Дім імені Т. Шевченка, „Наукове Товариство ім. Т. Шевченка“, товариство „Просвіта“, що опікується всіми канадійськими провінційальними „Просвітами“; всякі театральні та співочі українські гуртки, читальні, книгарні, товариство „Український Ліберальний Клуб“, „Українська Вільна Федерація“, „Канадійський Фармер (хуторянин)“, „Ранок“, „Червоний прапор“, та інше. Є у Вініпегу багато українських шкіл, як для дітей, так і для дорослих людей, школи ті, звичайно, при церквах, котрих єсть декілько, а між ними одна велика, собор, що коштує 500000 карбованців і може вмістити в собі 3000 людей. Недалеко од Вініпегу, в містах Едмонді та Брендоні єсть англійсько-українські учительські семінарії, що готують учителів для народніх українських шкіл. В 1907 році в одній провінції Манітоба було більш як 70 українських шкіл, а це, як порівняти з Україною, число велике, бо ж у Канаді наші люде живуть не селами, а хуторами чи, як тут кажуть, „фармами“ (ніби фермами),

отже одна школа випадає на десяток, другий ферм, значить, коли скажемо, в Манітобі єсть 700—900 українських ферм, а 70 шкіл, то виходить, що шкіл досить густо. Але то було так ще в 1907 році, а тепер шкіл, мабуть, багато більше, бо тут, в Америці, кажуть, нема місця для ледачих. В тому ж 1907 році в Канаді числилося більш як 700 парафіяльних церков. Найкращі українські ферми в провінції Манітобі та в північній частині Саскачевану—головне місто Йорктон. Фермери сіють тут найбільше пшеницю та ячмінь, держать багато худоби, рубають, продають ліс, ходять коло молочарства та коло господарки, справляються не руками, а все машиною,—спритними американськими молотілками, косарками, снопов'язалками та іншим таким сільсько-господарським знаряддям, що на Вкраїні і в богатих панів не знайдете. Повітря тут саме середнє, земля добра, врожаї величезні, і так люде мало-по-малу входять в достатки, але на панів не перевертаються і рідної Неньки-України не забувають. Так само, як у Манітобі та Саскачевану, працюють наші Українці на своїх фермах або поки що на чужих і в провінції Альберті, що-ж до четвертої канадійської провінції—Колумбії, то тут знов на перше місце виступає праця робітнича, як в Сполучених Державах, особливо в головнім місті Колумбії Ванкувері, на корабельних фабриках та на пристанях, де часами робітнича платня буває по карбованцеві за годину.

Але багато, дуже багато труднощів мусить чоловік пережити, поки стане на ноги в тій далекій чужій Америці, не один і гине в тій боротьбі за шматок хліба,—через це треба старатися добувати собі кращої долі в ріднім краю, а не йти світ-зачи, а добути її можна просвітою, наукою, гуртуванням та вірністю народному трудящому Українству. Америка, як звісно, поділяється на дві величезні країни: Північну і Південну. Канада, де Українці працюють більше коло землі, і Сполучені Держави, де Українці найбільш служать фабричними робітниками,—лежать у Північній Америці. В Південній Америці значнішими державами є Бразилія і Аргентина, і тут також сила українських переселенців, але живеться їм гірше, як у Канаді та Сполучених Державах. А через що? Через те, що наші люде тут менше освічені і менше згуртовані. Тільки літ із десять тому, коли до Бразилії наїхало трохи уніяцьких священиків, котрі почали заходжуватись коло просвіти переселенців та гуртувати їх в то-

вариства і спілки, південне-американське українство покращало. А то чим раз сильніше винародовлювалися були, в Бразилії перекидаючись у Португальців, а в Аргентині у Гишпанців, бо ці народи та мова їх панують у цих краях. Заходами священиків та дякоучителів тут мало-по-малу заводяться вже португальсько-українські та гишпансько-українські школи, і народ потрохи прозріває, нагадує собі, з якого пня він походить і яких батьків він дитина. До цього часу найбільше згуртувався тут наш український переселенчеський народ в місті Курітибі, в бразилійській провінції Парана, де стоїть найстарша бразилійська „Просвіта“, заснована в 1902 році, і де виходить українська газета „Зоря“, що має свою власну друкарню. Крім Курітиби, в 1909 році українські „Просвіти“ були тут в містах: Ріо-Кляро, Жангад, Антоніо-Кандідо, Ріо-Азуль, Сан-Олієнто, Люцен, Азаріо та в великій українській кольонії Прудентополісі. Наші люде найбільше спиняються тут в провінції Парана, дуже придатній до хліборобського господарювання. В 1908 році тут лічилося наших переселенців більше, як 40000, і тепер, звичайно, це число зросло, бо до Бразилії весь час, до самої війни, переселення не спинялося. Але бразилійських наших хліборобів не можна й рівняти до канадійських фермерів: ці неначе пани проти убогих та неосвічених, а часами й здичавілих бразиліянів. А здичавіти тут не трудно, особливо в лісовій частині Бразилії. Та це ж ліси, що других таких на цілім світі немає, і поки чоловік приступить до землі, мусить зазнати нелюдської роботи над знищенням хоч такої-сякої площі того лісу. А до того—страшенна спека, пошесні слабости, пропасниці. Багато краще в степовій, південній Бразилії, що повітрям своїм дуже нагадує нашу Таврію. Тут немає тих слабостей, повітря середнє, земля родюча. Фабрик та заводів в Бразилії небагато, через це наші люде працюють тут найбільше коло землі та трохи коло домашнього промислу,—столярують, теслярують, малярствують і т. і. Ще гірше нашим людам живеться в Аргентині. Це теж чорноземна родюча країна, але з поганим нерівним повітрям: часами заморозки, часами засуха тут зовсім нищить врожай, а як не це, то сусли, або сарана, або комашня. Через це люде тут, щоб не остатися ні з чим, багато ходять коло скотарства, бжільництва й шовківництва, а ще більше держаться міста, фабрики, торговлі. Так-само й наші родаки, Українці-переселенці. Рідко де-

знайдете тут українця-фермера, господаря: все більше в наймах у гишпанців, італійців, французів, хіба лиш той, що торгує, сам собі пан. Культурне життя аргентинського українства ще гірше, як у Бразилії,—аж з московським Зеленим Клином можна його порівняти. Та й віра тут серед наших переселенців московсько-православна, бо в місті Буенос-Айресі, столиці Аргентини, в 1907 року, скільки тисяч чоловіка, щоб не ховати самим мерців та не хрестити без попа дітей, мусіли прийняти московське православ'є, а за московською наукою почали відставати від українства. А звісно, що як гіляка відчахнеться від дерева, то й починає всихати, через це люде наші в Аргентині дуже темні, дуже винародовлюються, хутко забуваючи про свій рід. Чи не найкраще в цілій Аргентині стоїть українська колонія Азар з декількома тисячами переселенців: мають власну уніяцьку церкву, священників, щирих українців, гарну школу й читальню. Всього в Південній Америці українців, мабуть, 120—140 тисяч душ.

Отже, коли на Сполучені Держави покладемо 300—350 тисяч українців, а на Канаду тисяч зо 200, то вийде, що в цілій Америці нашого українського переселенця єсть 620—690 тисяч, але число це дуже непевне, бо народ наш так розсіяно одиницями, родинами і гуртками по тій Америці, що годі акурат полічити.

Нарешті, що-до мови наших українських американців. Звичайно, хто з ким живе, той у того переймає. Наші люде в Америці, як казалося вже, живуть по-між Англійцями, Португальцями, Гишпанцями, Італійцями, Французами і т. д., через це не може того бути, щоб до їхньої української мови не втиснулися чужі слова, як-от „фарма“ (хутір), „салюн“ (пивна чи кав'ярня), „бос“ (доглядач при роботі), „галя“ (заля), „мітінг“ (сход), „тікет“ (залізничний квиток), „бізнес“ (торговля), „штора“ (крамниця), „гометед“ (земельний наділ) і т. і.

Загалом же люде говорять так, як говорили вдома, в „старім краю“: галичанин по-галицькі, наддніпрянин—по-наддніпрянські. Ось пісенька українського американця, переселенця з Верховини, з лемківських околиць:

„Досить я ся наблукав за дванадцять тижнів,
Поки лем мі не спали з моїх ніжок чижми.
Чижми мі спадали, шати ся подрали,
Тоді мя Англійці до роботи взяли.“

Вони обіцяли по таліру на день,
 Бо вони думали, що то „унгер“-блазень.
 Та йому підвищили тих дванадцять центів,
 Але то запрягли, як коня до верти*.

Чижми-чоботи, шати-одежа, унгер-веньгер, мад'яр (так Американці кличуть наших людей, плутаючи їх з мад'ярами), центи копійки і т. д.

А ось вірши американсько-українського поета:

„Не тямлю, чи в сні, чи вчулось мені:

В гаю соловії співали,

Я слухав, блукав, цвіт рожі збирав,

Збирав я колючі печали.

Непевна пора, пташок ще нема,

Ще гомону пчіл не чувати,

Та хто ж ото йде? чий голос гуде?

Чи людський? Чого б це?... не знати.

Вже ближче... що ж це на плечах несе?

Один, другий, третій, десятий,

Чи ж мова це та... Чії то уста?

Це ж голос нелюдський чувати.

І сниться мені... на яві... у сні...

І каже Печаль:—отії

Це рідні твої по духу, крові,

Та бач, вони темні, німії.

Остатні слова, що скажуть уста,

Це—скарга, молитва, прокльони;

Остатні діла—робота тяжка

І низькі, земнії поклони.

Де ж Правда, де Світ, Учитель отих

Обдертих невольних?—питаю.

Чи справді вони—небесні сини,

Багаті наслідники раю?

Чому ж не прийняти, чом братом не звати,

Руки не подати братньою.

Журби не влегчити, очей не промити,

Не зменшити муки важкої.

Кутивсь фимиям комусь, а не нам,

Не нам церкви, пишні палати,

Престола нема, для нас лиш тюрма

Й убогі нужденні хати.

Кутивсь фимиям багатим-не нам,

Нема синам вбогим нічого;

Погорда і сміх, терпіння за гріх,

Жалю ж, ні поради—ні в кого.

Кутивсь фимиям церквам, а не нам

І тим, що у них проживають.

Для нас же все та свята темнота,
Брехня і облуда без краю."

Так пише канадійський поет, Василь Цибрівський. Питає де Правда, шукає за Правдою, „збирає колючі печалі“ своїх рідних по духу і крові, але темних і німих: так-само, як всі українські поети і письменники, і в митрополії, і в Чорноморії і на Зеленім Клину...

„Де ж Правда, де Світ?..."

Ось за чим побивається українство на всім світі!

Правди народньої, правди національно-політичної і економічної шукає воно на цілім світі, і вдома і в сусідах, та й більше нічого.

Ось „що то за Україна!"

Видавництво Подільської Губерніяльної Народньої Управи

ВИПУСТИЛО ТАКІ КНИЖКИ:

Для шкіл:

1. **А. Воронець.** Букварь „Ярина“.—Ціна 2 карб.
2. **Читанка для початкових шкіл.** (Перша книжка після букваря)—Ціна 1 карб. 75 коп.
3. **Сергій Безрідний.** „Сніп“. Читанка для III та IV групи низчих початкових шкіл, випуск 1-й,—7 карбован.
4. **Сергій Безрідний.** „Сніп“. Читанка для III та IV групи низчих початкових шкіл, випуск II,—11 карб.
5. **Біблійна Історія Старого Завіту,** з малюнками.—Ціна 3 карб. 50 коп.
6. **Біблійна Історія Нового Завіту,** з малюнками.
7. **Збірка назок і оповідань** для читання в школі і дома. (Рік III та IV).—Ціна 70 коп.
8. **Низка оповідань з поля географії** для читання в школі і дома. (Рік 4 і 5 навчання)—Ціна 75 коп.
9. **Програм вищих початкових шкіл.**—Ціна 75 коп.
10. **А. Крушельницький.** Читанка для вищих початкових та середніх шкіл, ч. II.—4 карб. 80 коп.
11. **Ф. Садківський.** Читанка для 3 і 4 класи вищих початкових та середніх шкіл, ч. III.—Ц. 25 карб.
12. **Профес. Грушевський.** Історія України, приладжена для вищих початкових та середніх шкіл.—Ц. 15 карб.
13. **Д. Дорошенко.** Про минулі часи на Поділлі.—Ціна 2 карб. 25 коп.
14. **Дробцун.** Арифметика цілих чисел.—Ціна 6 карб.
15. **Григор'єв-Наш.** „Поділля“ Історико-географічний нарис (підручник для вищих початкових шкіл)—Ц. 6 карб. 40 коп.
16. **Російсько-Український Словник.**—Ціна 25 карб.
17. **І. Волошановський.** „Андрій“, оповід. Ц. 1 карб. 60 коп.
18. **„Український Катехизис“.** Ціна 75 коп.
19. **В. Бойко.** „Через що Україна стала самостійною Державою“.—Ціна 15 коп.
20. **Ф. Шумлянський.** „Кохаймося в рідній мові Ц. 15 коп.
21. **І. Волошановський.** „Дріжді“ оповідання з селянського життя.
22. **Камінський.** „Pro patria“.—Ц. 1 карб. 50 коп.

2 рр.
2, 34 (1986)

РЛ 5777

23. **П. Клепатський.** Український байкарь С. Гребінка.—
Ціна 1 карб. 40 коп.
24. **Ю. Стрижавський.** „Що то за Україна“.—Ц. 6 карб.
25. **Андерсон.** „Стародавній Єгипет“.—Ц. 1 карб.
26. **Шевченкове Свято.** Ц. 2 карб. 50 коп.

Л И С Т К И.

1. Холера.
2. Плямистий тиф.
3. Про просвіти.
4. Про коросту на худобі.
5. Ветеринарно-Санітарні попечительства по боротьбі
з коростою на худобі.

Д р у к у ю т ь с я:

1. Ліней та Бофон.
2. Гутенберг і його життя.
3. Іванов. Халдея.
4. **Ш. Жид.** Шлях до щастя.
5. **Мартин Лютер.**
6. **Ж. Ж. Русо.** Громадська умова.
7. **П. Клепатський.** Степан Руданський.
8. **В. И. Немирович-Данченко.** Загублені в океані.
9. Його ж. Гадючий Дід.
10. Його ж. Конунгові діти.
11. **Засодимський.** Тайфа.
12. **Сетон-Томпсон.** Життя сірого медведя.
13. **В. Короленко.** Ліс шумить.
14. Його ж. Старий Дзвонарь.
15. **Радциг.** Римська школа.
16. **Дживілегов.** Брати Гракхи.
17. **Цешевський.** Щеплення та перещеплювання овочевих дерев.
18. **Евальд.** Двоногий.
19. **Проф. Корелін.** Фінікійці та їх культура.
20. **Мамин-Сибіряк.** Ак-Газат. Оповідання з киргизького життя.
21. **О. Аленич.** Про місяць.

РА 5777

Л. Юркевич (Причепл).

Що то за Україна?"